

A photograph showing a male teacher with glasses on the left, pointing at a document. Three students (two girls and one boy) are gathered around him, looking at the papers. The scene is set in a classroom or office environment.

Handreiking schoolexamen geschiedenis havo/vwo

Bij het examenprogramma
geldig vanaf schooljaar
2019-2020

Handreikingen tweede fase

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo

Handreiking schoolexamen geschiedenis havo/vwo

Bij het examenprogramma geldig vanaf schooljaar
2019 - 2020

Augustus 2019

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2019 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Alderik Visser (redactie). Met medewerking van Geert van Besouw, Liesbeth Dirks, Hanneke Tuithof, Albert van der Kaap en Arie Wilschut,

Informatie

SLO

Afdeling: tweede fase

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 661

Internet: www.slo.nl

E-mail: tweedefase@slo.nl

AN: 3.7056.550

Inhoud

Voorwoord	5
1. Geschiedenis in de tweede fase	6
1.1 Oriëntatiekennis en historische contexten	6
1.2 Nieuwe syllabi	7
2. De programma's voor havo en vwo	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Het verschil tussen CM en EM op het vwo	9
2.3 Het verschil tussen havo en vwo	10
3. Het centraal examen en het schoolexamen	11
4. De eindtermen van schoolexamen en centraal examen	12
4.1 Domein A: Historisch besef	12
4.2 Domein B: Oriëntatiekennis	21
4.3 Domein C: Thema's	25
4.4 Domein D: Geschiedenis van rechtsstaat en democratie	26
4.5 Domein E: Oriëntatie op studie en beroep	29
4.6 Toelichting niet-gespecificeerde Kenmerkende aspecten	30
5. Het schoolexamen	31
5.1 regelgeving	31
5.2 Wat moet?	32
5.3 Wat mag en wat kan?	32
6. Verdeling van de leerstof	34
6.1 Inleiding	34
6.2 Mogelijkheden om de leerstof te verdelen	35
7. Het PTA	40
7.1 Functies van het PTA	40
7.2 Wanneer beginnen met schoolexamentoetsen?	40
7.3 Waaraan moet je denken bij het schrijven van een PTA?	41
7.4 Weging van toetsen	42
8. Doorlopende leerlijn	50
8.1 Kerndoelen Primair onderwijs	50
8.2 kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs	51
9. Afstemming met andere vakken	54
9.1 Afstemming	54
9.2 voorbeelden	55
Referenties	56
Bijlage 1: Examenprogramma geschiedenis havo	58
Bijlage 2: Examenprogramma geschiedenis vwo	62
Bijlage 3: Vergelijking geschiedenis en maatschappijleer	66

Voorwoord

In 2016 heeft het Ministerie van OCW besloten het examenprogramma Geschiedenis voor het havo met ingang van het centraal examen van 2018 aanzienlijk te verlichten. In 2019 zijn daarnaast nieuwe syllabi gepubliceerd, die nieuwe zogenoemde Historische Contexten specificeren voor het havo en het vwo. Bij het eindexamen van 2021 (havo) en 2022 (vwo). Voor alle leerlingen moeten docenten die geschiedenis geven in de bovenbouw van de tweede fase daarom een nieuw Programma van Toetsing en Afsluiting (PTA) te maken en aan het bevoegd gezag overhandigen. Gezien alle deze ontwikkelingen is het de hoogste tijd om een nieuwe Handreiking Schoolexamens uit te geven.

Met deze handreiking willen docenten in de eerste plaats tot steun zijn. Wat zijn de regels rond het schoolexamen? Wat moet er per se in een PTA staan? Er zijn voorschriften, en het is goed deze te kennen en aan te houden. Er zijn echter vooral heel veel mogelijkheden om het schoolexamen, en dus ook het PTA dat het schoolexamen op jouw school formaliseert, naar eigen inzicht en voorkeur vorm te geven. In deze handreiking schetsen we dus vooral wat je kunt doen om mooi geschiedenisonderwijs ook in de bovenbouw mogelijk te maken.

Zowel bij de 'verlichting' van het havo-programma als bij het ontwikkelen van de nieuwe syllabi is het bestaande examenprogramma leidend geweest. Ook in deze Handreiking nemen we dat examenprogramma, dat is opgebouwd rond historisch besef en oriëntatiekennis, vanzelfsprekend als uitgangspunt.

Dat examenprogramma is sinds 2012-2013 landelijk van kracht, en heeft daarmee de basis gevormd voor tenminste vijf examenronden. Over de vraag of dit programma doet wat het beoogt te doen, namelijk leerlingen helpen bij het ontwikkelen van historisch besef, is discussie. Behalve over dat programma zelf, gaat het in die discussie ook en vooral over de manier waarop en de mate waarin het centraal examen bepalend is of lijkt voor het hele onderwijs in de bovenbouw. Die invloed is inderdaad onmiskenbaar en lijkt het onderwijsaanbod ook voor geschiedenis te versralen. Een mooi en rijk schoolexamenprogramma kan daar mogelijk tegenwicht aan bieden.

Op moment van schrijven worden onder de naam curriculu.nu concepten ontwikkeld voor nieuwe leerplannen voor het gehele funderende onderwijs (primair onderwijs en voortgezet onderwijs). Naar verwachting zullen deze gebruikt worden bij het formuleren van nieuwe kerndoelen en eindtermen voor alle vakken. Wanneer dit zal voeren tot nieuwe examenprogramma's geschiedenis, en in welke mate die fundamenteel anders zullen zijn dan het huidige, is nu niet te zeggen. Verwacht kan wel, dat dit de laatste handreiking is die op basis van het vigerende examenprogramma geschreven is.

Bij het samenstellen van deze handreiking is uitvoerig gebruik gemaakt van eerdere versies, zoals geschreven dan geredigeerd door Albert van der Kaap en Arie Wilschut (2009, 2015). Geerts van Besouw, Liesbeth Dirks en Hanneke Tuithof, allen voormalig lid van de syllabuscommissie geschiedenis, hebben de herziene, aangescherpte en uitgebreide versies van deze tekst gelezen en gecorrigeerd, waarvoor dank.

1. Geschiedenis in de tweede fase

In de bovenbouw van havo en vwo is Geschiedenis een keuzevak. Het is verplicht in de profielen *cultuur en maatschappij* en *economie en maatschappij*. Op het havo staat er een studielast voor van 320 uur. Op het vwo is dat 480 uur voor leerlingen met het profiel *cultuur en maatschappij* en 440 voor leerlingen met het profiel *economie en maatschappij*

Het examenprogramma (zie bijlagen 1a en 1b) omschrijft voor havo en vwo de inhouden, onderverdeeld in vijf domeinen (A tot en met E). Tot 2018 was het examenprogramma voor beide stromen op enkele vaardigheden na vrijwel identiek. Sindsdien is er een nadrukkelijker verschil gemaakt tussen havo en vwo. Dat betreft met name het aantal tijdvakken waarover in het centraal eindexamen vragen kunnen worden gesteld. Paragraaf 2 gaat nader op dit verschil in.

De vijf domeinen zijn:

Domein A: *historisch besef*; zie paragraaf 4.1

Domein B: *oriëntatiekennis*; zie paragraaf 4.2

Domein C: vrij te kiezen *thema's* als onderdeel van het schoolexamen; zie paragraaf 4.3

Domein D: het verplichte thema *geschiedenis van de rechtsstaat en de parlementaire democratie*; zie paragraaf 4.4

Domein E: *loopbaanoriëntatie en -begeleiding*. Dit domein is formeel niet nader ingevuld; zie paragraaf 4.5

1.1 Oriëntatiekennis en historische contexten

De inhoudelijke kern van het examenprogramma bestaat uit oriëntatiekennis. Daarmee wordt bedoeld: algemene kennis over hoofdlijnen van de geschiedenis, opgesteld vanuit een Europees / Nederlands perspectief en ingedeeld in tien tijdvakken. Als inhoudelijke basis daarvoor dienen 49 kenmerkende aspecten.

Op het centraal examen moeten leerling met behulp van deze globaal geformuleerde kenmerkende aspecten blij kunnen geven van kennis en begrip van elk tijdvak. Voor elk van de 49 kenmerkende aspecten geldt dat de kandidaat *'een passend voorbeeld'* moet kunnen geven *'van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel een gedachtegang van een persoon en vervolgens dit voorbeeld moet kunnen gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken'*. Voor havisten geldt, dat op het centraal examen 32 van de 49 kenmerkende aspecten bevestigd kunnen worden.

Aanvankelijk was het idee dat leerlingen op hun eindexamen konden werken vanuit voorbeelden die zij zelf bij een kenmerkend aspect gevonden of geleerd hadden. Tijdens een (lange) periode met pilot-examens bleek die gedachte in de context van verplichte, landelijke eindexamens moeilijk te realiseren. Sinds 2015 omschrijven de syllabi, uitgegeven door het *College voor Toetsing en Examens (CvTE)* daarom voor elke stroom een aantal **historische contexten** waarin de voorbeelden die bij een kenmerkend aspect kunnen horen in een samenhangend verband worden gevonden. Over kenmerkende aspecten die niet op die manier in contexten verweven zijn, kunnen op het centraal eindexamen evengoed vragen worden gesteld.

1.2 Nieuwe syllabi

Inmiddels zijn er vier eindexamens geweest (2015 - 2019) waarin kenmerkende aspecten op deze manier, dus voor een aanzienlijk deel *binnen* gegeven historische contexten bevestigd zijn. Voor de eindexamens van 2021 (havo) en 2022 (vwo) zijn inmiddels nieuwe syllabi ontwikkeld, met daarin voor zowel havo als vwo nieuwe, andere historische contexten. Dat betekent dat er met ingang van het schooljaar 2019 – 2020 het havo en het vwo nieuwe **Programma's van Toetsing en Afsluiting** moeten zijn.

In de nieuwe syllabi zijn opnieuw voor het havo drie, voor het vwo vier historische contexten beschreven:

havo

- Het Britse rijk 1585 - 1900
- Duitsland in Europa 1918 - 1991
- Nederland 1948 - 2008

vwo

- Steden en burgers in de lage landen 1050 – 1700
- Verlichting 1650 – 1900
- China 1842 – 2001
- Duitsland in Europa 1918 - 1991

Elke historische context bevat de volgende onderdelen:

- Leidende vragen
- Een beschrijvende tekst.

In het kader van een tussentijdse aanpassing van het havo-programma zijn de zogenoemde 'aangewezen voorbeelden' eerder al komen te vervallen. In de nieuwe syllabi is dat ook in het vwo het geval. Wel is er, zowel bij havo als bij vwo, een aantal voorbeelden van ontwikkelingen of verschijnselen opgenomen in de beschrijvende tekst.

Functie van de 'leidende vragen'

Elke historische context is voorzien van drie vragen, passend bij de kenmerkende aspecten. Bij het formuleren ervan is gelet op het aanbrengen van een consistente historische lijn. Bij elke vraag wordt aangegeven welke kenmerkende aspecten eraan gekoppeld zijn. De vraag geeft aan vanuit welke invalshoek de geschreven tekst met de daarin genoemde voorbeelden door de kandidaten gekend moeten worden.

Historische context: Steden en burgers in de Lage Landen 1050 – 1700

Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050–1302)?

Kenmerkende aspecten:

13. De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
14. De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden

Functie van de beschrijvende tekst

Bij elke vraag hoort een beschrijvende tekst waarvan de kandidaten de inhoud moeten kennen. Deze tekst benoemt op hoofdlijnen de relevante historische ontwikkelingen, personen en begrippen waarmee kandidaten de leidende vraag van de paragraaf én alle denkbare examenvragen moeten kunnen beantwoorden.

Deze tekst is zoveel mogelijk 'kaal' geschreven, dat wil zeggen, zonder zelf verbanden te leggen of conclusies te trekken. Dit wil niet zeggen dat dat helemaal niet gebeurt: op enkele plaatsen zijn verbanden nodig om bijvoorbeeld te ordenen of af te bakenen. **Jaartallen die in de beschrijvende tekst genoemd worden moeten beschouwd worden als historische keerpunten en moeten door de kandidaten gekend worden.** Kennis ervan dient om gemakkelijker de juiste chronologie aan te brengen.

Historische context: Steden en burgers in de Lage Landen 1050 – 1700

[...] "Tegen 1300 werd Atrecht als centrum van nijverheid overvleugeld door Vlaamse steden als Brugge, die via de Noordzee aansluiting vonden op de handel met steden van de Hanze, maar ook met gebieden in Spanje en Italië. Patriciërs in Vlaamse steden knoopten banden aan met de adel en maten zich steeds meer een adellijke levensstijl aan. Tussen hen en het gemeen, aangevoerd door ambachtslieden, ontstonden steeds meer spanningen over bestuur en over werkomstandigheden. Met de Guldensporenslag lieten Vlaamse ambachtslieden en boeren in 1302 zien dat ze waren opgewassen tegen patriciërs en feodale heren."

De Guldensporenslag geldt als een belangrijk voorbeeld van de toenemende macht van stedelingen ten opzichte van de adel (KA 14) en de nieuwe stedelijke elites, en wel zodanig dat het feit én het jaartal 1302 als keerpunt moet worden gekend.

Functie van de voorbeelden in de tekst

In de beschrijvende tekst zijn voorbeelden genoemd die passen bij een of meer kenmerkende aspecten. **Deze voorbeelden adstrueren wat er in de tekst aan ontwikkeling beschreven staat. De kandidaten moeten deze voorbeelden kennen en kunnen toepassen.** De vraag en de geschreven tekst bepalen wát zij van de voorbeelden moeten kennen. Niet alle kenmerkende aspecten die bij een vraag horen zijn voorzien van voorbeelden.

Historische context: Steden en burgers in de Lage Landen (1050 – 1700)

[...] De steden in vooral de zeegewesten groeiden explosief. In Holland en Utrecht ontstond een ring van steden die al in de 17e eeuw verbonden waren met een netwerk van openbaar vervoer. De snelheid en omvang van de groei was het meest zichtbaar in Amsterdam, dat door haar stapelmarktfunctie en haar eigen versie van de koopmansbeurs een reeks aan grote uitbreidingen nodig had: de grachtengordel. Rijke kooplieden investeerden in steeds betere molens, droogmakerijen en de teelt van nieuwe gewassen, maar verkregen ook adellijke titels en lieten stadspaleizen en buitens bouwen om hun status te verhogen.

Openbaar vervoer, grachtengordel, molens, droogmakerijen en nieuwe gewassen zijn hier allen voorbeelden van KA 24 (De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek) – en tevens een deel van de verklaring voor die economische bloei.

2. De programma's voor havo en vwo

2.1 Inleiding

Tot 2018 bestond er voor havo en vwo één eindexamenprogramma. De verschillen tussen de beide stromen werden hierin aangegeven door het cursiveren van wat specifiek was voor het vwo. Sinds 2018 zijn er twee afzonderlijke examenprogramma's. De al bestaande verschillen op het gebied van de vaardigheden (Domein A) zijn hierin –met een enkele wijziging- geheel verwerkt. Daarnaast zijn er op het havo ándere eisen voor wat betreft het centraal eindexamen dan voor het vwo (zie hieronder, 2.2).

In de syllabi zoals uitgegeven door het CvTE staan onder andere ook nadere, vakspecifieke uitwerkingen van Domein A. De uitwerking van de vaardigheden geschiedenis voor het HAVO wijkt daarin op een aantal kleine onderdelen af van de eisen zoals neergelegd in het examenprogramma. Deze detailverschillen zullen bij de verwachte herziening van de examenprogramma's (2020-2022) worden 'weggewerkt'. **Tot dan geldt dat de voorschriften in de examenprogramma's leidend zijn, niet de uitwerking daarvan in de syllabus.**

2.2 Het verschil tussen CM en EM op het vwo

Voor leerlingen met het profiel Cultuur en Maatschappij staat voor Geschiedenis 40 meer SLU. Dat maakt het mogelijk én verplicht dat zij zich verdiepen in een extra, vijfde thema. Dit verschil gaat terug op een oud onderscheid (tussen Geschiedenis 1 en 2) en was ooit bedoeld om ruimte te scheppen voor verdieping op een kunst- en/of cultuurhistorisch domein.

De keuze voor het vijfde thema is vrij. Lastig is, dat de 40 extra in de praktijk vaak niet op de roosters van leerlingen of docenten staan. In plaats daarvan kunnen de leerlingen die het betreft bijvoorbeeld tentoonstellingen organiseren (al dan niet in samenhang met de kunstvakken), extra spreekbeurten houden, een les aan klasgenoten of aan andere leerlingen voorbereiden, enzovoorts. Docenten, maar ook leerlingen hebben ook bij wet alle vrijheid om hier zelf verstandige en interessante keuzes in te maken.

Nota bene: geruchten, als zou deze extra verplichting alleen gelden voor leerlingen met **Wiskunde C**, niet voor die met **Wiskunde A**, zijn inderdaad geruchten, en hebben **geen wettelijke basis**.

2.3 Het verschil tussen havo en vwo

1. Vwo-kandidaten moeten in de domeinen A en B een aantal vaardigheden van meer reflectieve of hypothetische aard beheersen die de havokandidaten niet hoeven te beheersen. Het betreft (in cursief):
Ad 1: Met gebruikmaking van [...] *meerdere voorbeelden van jaartellingen of periodisering* [uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn] *en (mede) afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wilt beantwoorden.*
Ad 4: *Verschillende soorten historische verandering onderscheiden; door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).*
Ad 5: een vraag *en een daarop aansluitende hypothese formuleren;*
2. Vwo-kandidaten moeten met betrekking tot eindterm 8, die gaat over de algemene kennis van tijdvakken en over de betekenis van die kennis van tijdvakken voor het heden, naast de eisen die gelden voor havo-kandidaten: *uitleggen dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden.* Dat houdt in dat vwo-kandidaten zich moeten realiseren dat de betekenis van tijdvakken voor het heden niet voor eens en voor altijd vaststaat, maar dat die kan veranderen afhankelijk van de positie van waaruit naar het verleden gekeken wordt. Ook dit is een inzicht van meer reflectieve aard.
3. Vwo-kandidaten moeten in domein C een groter aantal thema's bestuderen dan havo-kandidaten, te weten vier voor de leerlingen met het profiel economie en maatschappij en vijf voor de leerlingen met het profiel cultuur en maatschappij (zie hierboven, 2.2). In het havo gaat het om twee zulke thema's.
4. In het kader van het thema 'geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie' (Domein D; eindterm 10) moeten vwo-kandidaten - naast datgene wat geldt voor havo- én vwo-kandidaten - 'belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen'.
5. Met ingang van het centraal examen 2018 behoren de Tijdvakken 1 t/m 4 en de daaraan gekoppelde kenmerkende aspecten voor havisten wél tot de stof van het examenprogramma, maar wordt kennis ervan niet getoetst tijdens het centraal eindexamen (zie hieronder, 3.1)
6. Op het centraal examen worden de verschillen tussen havo en vwo bij uitstek gemaakt door te onderscheiden in moeilijkheidsgraad van de opgaven en het examen als geheel. Dit kan tot uiting komen in verschillen in complexiteit van historische setting, bronnen en/of vraagstelling, en de mate van herkenbaarheid van de context die in de vraag onderzocht moet worden.

3. Het centraal examen en het schoolexamen

In het vwo omvat het centraal examen domein A en B, dat wil zeggen: de vaardigheden van het domein 'Historisch besef' en de kennis van het domein 'Oriëntatiekennis'. Het schoolexamen omvat domein A, C en D, dat wil zeggen: de vaardigheden van het domein 'Historisch besef', een aantal door de school gekozen thema's en het verplichte thema 'Geschiedenis van de rechtsstaat en de parlementaire democratie'.

Formeel behoort domein B dus in het vwo niet tot het schoolexamen. Het staat scholen echter vrij de Oriëntatiekennis toch deel te laten uitmaken van het schoolexamen. Het inbedden van thema's uit domein C in het algemene tijdvakkenkader van domein B is sowieso aan te bevelen. Het toepassen van de denkvaardigheden van het historisch redeneren die behoren tot domein A ligt ook voor de hand. Het lijkt aan te bevelen het schoolexamen betrekking te laten hebben op het *gehele* examenprogramma. Op deze manier kunnen leerlingen zich goed voorbereiden op het centraal examen.

In het havo heeft het centraal examen betrekking op de domeinen A en B, de tijdvakken 5 t/m 10, dat wil zeggen: de vaardigheden van het domein 'Historisch besef' toegepast op en met de kennis van het domein 'Oriëntatiekennis' vanaf 1500.

Het schoolexamen omvat domein A, B, C en D, dat wil zeggen: de vaardigheden van het domein 'Historisch besef', oriëntatiekennis van de eerste vier tijdvakken; een tweetal door de school gekozen thema's en het verplichte thema 'Geschiedenis van de rechtsstaat en de parlementaire democratie'. Oriëntatiekennis vanaf 1500 *kán* deel uitmaken van het schoolexamen, maar dat is niet verplicht.

Als onderdeel van het schoolexamen kunnen kandidaten ook individuele opdrachten uitvoeren, bijvoorbeeld het bestuderen van een stuk omgevingsgeschiedenis, een historisch personage, een stuk geschiedenis gerelateerd aan een tentoonstelling in een museum, et cetera. Deze onderdelen kunnen de vorm krijgen van een 'praktische opdracht' dan wel van een handelingsdeel.

4. De eindtermen van schoolexamen en centraal examen

In dit hoofdstuk geven we een nadere toelichting op de eindtermen. Belangrijk is te beseffen dat deze interpretatie van de eindtermen niet bindend is. Wat wij hier aanbieden heeft het karakter van voorbeelden, suggesties, advies - kortom: van een handreiking.

4.1 Domein A: Historisch besef

Historisch besef hebben leerlingen als zij een bewuste, duidelijke voorstelling hebben van het verleden als verleden. Van zo'n voorstelling kunnen zij blijk geven door volgens bepaalde regels en conventies verklaringen te geven voor historische ontwikkelingen en verschijnselen, met gebruikmaking van welomschreven redeneringen en denkwijzen. Deze redeneringen en denkwijzen behoren tot de kern van het vak geschiedenis. Daarom wordt 'historisch besef' zoals bedoeld in dit domein ook wel aangeduid als 'historisch denken en redeneren'.

Bij historisch besef gaat het zowel om het paraat hebben van een kenniskader als om het (kunnen) toepassen van bepaalde denk- en redeneerwijzen, intellectuele vaardigheden of denkvaardigheden. Het een is niet van het ander te scheiden. Daarom wordt in de eindtermen 2 en 3 een tijdvakkenkader aan de orde gesteld. Ook in de overige eindtermen van dit domein spelen zowel kennis als het kunnen toepassen van denk- en redeneerwijzen een rol. Kennis van termen (of *structuurbegrippen*) als bron, feit, interpretatie, oorzaak en gevolg is een voorwaarde voor het kunnen toepassen van de erbij behorende denk- en redeneerwijzen.

We bespreken achtereenvolgens de eindtermen van dit vaardigheidendomein. Daarbij gaan we eerst in op wat zowel voor havo- als vwo-kandidaten geldt. Daarna bespreken we afzonderlijk wat in dit domein specifiek is voor vwo-kandidaten.

4.1.1 Eindtermen die gelden voor havo en vwo

1. *De kandidaat kan:*

- *gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijd balk of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;*
- *met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn.*

Deze eindterm houdt in dat de kandidaat tijd balken op verschillende schalen moet kunnen lezen en ontwerpen, daarbij rekening houdend met een correcte schaalverdeling. Als alternatief voor tijd balken kan gekozen worden voor aanduidingen in de vorm van jaartallenlijsten, eventueel vergelijkende jaartallenlijsten waarmee het verloop van twee soorten gebeurtenissen (bijvoorbeeld landelijk en plaatselijk) in de tijd met elkaar vergeleken wordt.

Met een 'eeuw' wordt een periode van honderd jaar bedoeld. Van kandidaten wordt verwacht dat zij weten dat de nummering van eeuwen verwarrend kan werken ten opzichte van die van jaartallen: de zeventiende eeuw loopt van 1600 tot 1700, de jaartallen beginnen dus met '16'. Met 'tijdvakken' worden de tien tijdvakken uit eindterm 2 bedoeld, met 'periodes' de vijf uit eindterm 3. Het is van belang deze twee termen niet door elkaar te halen. Met 'jaartellingen' worden tijdrekeningen bedoeld zoals de westers-christelijke, de islamitische, de joodse, de Chinese.

Kandidaten moeten kunnen uitleggen dat het indelen van tijd niet absoluut is, maar berust op keuzes van mensen. Het is interpretatief van aard, wat inhoudt dat het gebaseerd is op een bepaalde uitleg van de werkelijkheid. Zo is de westerse cultuur gewend jaren te tellen vanaf het veronderstelde moment van de geboorte van Christus, de joodse telt de jaren vanaf het veronderstelde moment van de schepping van de aarde. Dat is gedaan omdat die momenten voor degenen die deze tijdrekeningen opstelden een belangrijk 'vast punt' in de tijd betekenden. Zo is het jaar 2020 volgens de westers-christelijke jaartelling in de joodse jaartelling het jaar 5781. Een ander voorbeeld van een tijdrekening is die van de Franse Revolutie, die begon bij het uitroepen van de Franse republiek (volgens de westers-christelijke jaartelling in het jaar 1792).

Kandidaten moeten minstens één ander voorbeeld dan de gebruikelijke westers-christelijke jaartelling kennen om aan de hand daarvan uit te kunnen leggen dat tijdrekening relatief is. Daarnaast moeten zij duidelijk kunnen maken dat tijdvakken en periodes een kunstmatige indeling van het tijdsverloop inhouden: de grens tussen Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd werd door tijdgenoten niet als zodanig beleefd. Hij is achteraf, vanuit een bepaald perspectief, aan de geschiedenis opgelegd.

2. *De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:*

- *Tijd van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie.*
- *Tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus - 500 na Christus) / klassieke oudheid.*
- *Tijd van monniken en ridders (500 - 1000) / vroege Middeleeuwen.*
- *Tijd van steden en staten (1000 - 1500) / hoge en late Middeleeuwen.*
- *Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600) / Renaissance/16^e eeuw.*
- *Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700) / Gouden Eeuw/17^e eeuw.*
- *Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800) / eeuw van de Verlichting/18^e eeuw.*
- *Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900) / industrialisatie/19^e eeuw.*
- *Tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950) / eerste helft 20^e eeuw.*
- *Tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20^e eeuw.*

Het kunnen noemen van deze tijdvakken met bijbehorende jaartallen houdt in dat de namen en tijdgrenzen uit het hoofd moeten worden geleerd. Voor elk tijdvak worden verschillende benamingen gegeven: de beeldend-associatieve (zoals 'tijd van ontdekkers en hervormers') en de meer traditionele benaming (zoals 'renaissancetijd'). Mede gezien eindterm 2, tweede streepje, moeten kandidaten zich realiseren dat elke naamgeving een kwestie van keuze is, die ook anders had kunnen uitvallen. Ook is het raadzaam de tijdgrenzen weliswaar goed te kennen, maar ze tevens te interpreteren als benaderingen. Bepaalde verschijnselen, zoals de renaissance in Italië of de industriële revolutie in Engeland, spelen zich strikt genomen af buiten de grenzen van het tijdvak waartoe ze gerekend worden. Zulke voorbeelden kunnen de kandidaten gevoelig maken voor het betrekkelijke van dit kader.

In de historische context China, zoals uitgewerkt in de nieuwe syllabus vwo, staat een aantal kenmerkende aspecten (met nadruk) in het 'verkeerde' tijdvak. In een niet-Europese context doen verschijnselen zich vaak op een ander tijdstip, en dus in een ander tijdvak voor. Dat doet zich voor bij maar liefst 6 kenmerkende aspecten, te weten 31, 34, 36, 37, 38 en 44. Ook dit gegeven leent zich goed om een en ander inzichtelijk te maken.

Dat leerlingen het tijdvakkenkader moeten kunnen relativiseren of bevragen, neemt niet weg dat zij het kader desgevraagd ook als referentiekader kunnen gebruiken. Dat houdt in dat zij gebeurtenissen en verschijnselen met behulp van dit kader in de tijd moeten kunnen ordenen en begrijpen. Zo zullen stadsmuren en gilden geordend worden in de 'tijd van steden en staten' en de bloeitijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in de 'tijd van regenten en vorsten'. Dat houdt tevens in dat zij zulke verschijnselen in de juiste tijdsvolgorde kunnen plaatsen.

In de tweede fase eindigt het tijdvakkenkader formeel in 1999. In de nieuwe syllabus worden de grenzen van het millennium niettemin (een beetje) overschreden.

Om het tijdvakkenkader effectief als referentiekader te kunnen gebruiken moeten kandidaten elk tijdvak enigszins kunnen typeren, bijvoorbeeld door het tijdvak te associëren met een aantal typerende gebeurtenissen, voorbeelden van personen of verschijnselen. De beeldend-associatieve benamingen van de tijdvakken bieden hiervoor een handreiking. Ze zijn als volgt bedoeld:

1. **Jagers en boeren.** Het eerste tijdvak omvat twee belangrijke bestaanswijzen van de mensheid: die van nomadische jagers-verzamelaars die leven van en in de natuur en die van sedentaire boeren die begonnen zijn de natuur naar hun hand te zetten. De overgang tussen deze twee bestaanswijzen is van zeer groot belang. Het is het begin van het eeuwenlange proces van 'de aarde in cultuur brengen'. Dat is een verandering vergelijkbaar met de industriële revolutie. Vandaar: jagers en boeren.
2. **Grieken en Romeinen.** Deze twee beschavingen staan symbool voor de oudheid, die wel gezien wordt als de bakermat van de westerse cultuur. In de eeuwen na de tijd van Grieken en Romeinen is steeds op deze klassieke ('voorbeeldige') periode teruggegrepen. Ook andere culturen dan de westerse kennen vaak zo'n klassieke periode. Dit tijdvak had dus ook 'klassieke beschavingen' kunnen heten, maar dat spreekt minder tot de verbeelding. Daarom: Grieken en Romeinen.
3. **Monniken en ridders.** De monniken staan voor de verspreiding van de wereldgodsdienst van het christendom in Europa, waarbij kloosters een belangrijke rol speelden. In deze tijd kwam ook een andere belangrijke wereldgodsdienst op, te weten: de islam. De ridders staan voor het versnipperde feodale stelsel in het bestuur. 'Vazallen' was misschien een beter woord geweest, maar dat is minder bekend. Ridders dus (hoewel de echte 'ridderlijke' cultuur in de zin van 'hoofse cultuur' meer in de late Middeleeuwen thuishoort).
4. **Steden en staten.** Deze tijd zag de opkomst van de middeleeuwse steden met ambachten, handel en een burgercultuur. Het is ook de tijd van het begin van staatsvorming. Vorsten proberen het feodalisme in te dammen met ambtelijke organisaties. Vandaar 'staten'. Dat woord kan ook op een andere wijze worden opgevat, namelijk in de zin van 'standenvergadering'. De vorsten lieten zich vaak adviseren door dergelijke standen- of statenvergaderingen, zoals in de Nederlanden de gewestelijke staten en later de Staten-Generaal.

5. **Ontdekkers en hervormers.** De ontdekkers zijn de wereldreizigers, maar ook de ontdekkers van de nieuwe empirische wetenschap, zoals Galileo Galileï. De hervormers zijn de kerkhervormers, maar ook de vormers van een nieuwe gedachtewereld: die van de renaissance. De kunstenaars van de renaissance kunnen gezien worden als belangrijke hervormers van de kunst.
6. **Regenten en vorsten.** Het proces van staatsvorming zet krachtig door. In de meeste landen door het vormen van absolute koninkrijken (vorsten), maar in het geval van de Nederlanden in de vorm van een oligarchische republiek (regenten). Ook in Engeland kreeg de vorst te maken met oppositie.
7. **Pruiken en revoluties.** Eigenlijk had deze tijd die van 'Verlichting en revoluties' moeten heten. Maar het woord Verlichting roept geen beeld op. Daarom de naam van de tijd toch maar geassocieerd met de pruikendragers, hoewel het meer moet gaan om de gedachtewerelden die in de hoofden onder deze pruiken schuilgingen. Met de revoluties worden de democratische revoluties uit het laatste kwart van de eeuw bedoeld (hoewel in Engeland in dezelfde tijd ook de industriële revolutie begon).
8. **Burgers en stoommachines.** Burgers staan voor de ontwikkeling van staatsburgerschap en kiesrecht, stoommachines voor de industrialisatie. Burgers en stoommachines speelden in dit tijdvak een belangrijke rol.
9. **Wereldoorlogen.** Deze benaming voor de eerste helft van de twintigste eeuw spreekt voor zich: het is de tijd waarin twee grote wereldoorlogen werden uitgevochten. Relaties met totalitaire bewegingen en de economische crises liggen voor de hand.
10. **Televisie en computer.** De tweede helft van de twintigste eeuw laat een snelle technologische ontwikkeling zien, het ontstaan van welvaart in verzorgingsstaten, alsmede grote sociaal-culturele veranderingen.

De typering houdt niet in dat die zaken die verband houden met de naam van een tijd als enige voor dit tijdvak van belang zijn. Maar ze kunnen kandidaten wel op een spoor zetten bij het bedenken van voorbeelden en associaties. Daarvoor zijn die namen bedoeld.

3. De kandidaat kan:

- de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd.
- **Uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.**
Nota bene: deze vaardigheid was eerder alleen gereserveerd voor leerlingen op het vwo.

Dit betekent dat de kandidaat moet weten dat tijdvak 1 samenvalt met de Prehistorie, tijdvak 2 met de Oudheid, tijdvakken 3 en 4 met de Middeleeuwen, tijdvakken 5, 6 en 7 met de Vroegmoderne Tijd en tijdvakken 8, 9 en 10 met de Moderne Tijd.

De indeling in perioden geeft een westers perspectief op de geschiedenis omdat uitgegaan wordt van a) de christelijke jaartelling en b) een klassieke beschaving in de Oudheid, die als erfenis op verschillende wijzen een rol heeft gespeeld in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd. Vooral het renaissancebegrip (als zou de klassieke erfenis in de Vroegmoderne Tijd zijn 'herleefd') is daarbij belangrijk.

Bij de overgang van Vroegmoderne naar Moderne Tijd spelen ook typisch westerse verschijnselen een rol in de vorm van de beide grote revoluties: de democratische en de industriële revolutie. Beide liggen ten grondslag aan de moderne westerse samenleving met haar op grondwetten gebaseerde rechtsstaten en democratieën en haar op industriële

productiewijzen gebaseerde economieën. Op een meer verbijzonderd niveau biedt de indeling in tien tijdvakken een dergelijk westers perspectief op de geschiedenis.

De beperkingen en bezwaren van zo'n westerse indeling zouden kunnen zijn dat deze geen recht doet aan andere ontwikkelingen die zich buiten de westerse wereld hebben voorgedaan en die een andere indeling noodzakelijk maken. Bekijkt men bijvoorbeeld de geschiedenis vanuit het perspectief van de Zuid-Amerikaanse cultuur van de Inca's, dan zou deze (volgens de westerse indeling) geheel in de 'prehistorie' vallen omdat de Inca's geen schrift zouden hebben gekend. Vanuit deze 'prehistorie' werd men geconfronteerd met de westerse veroveraars van de Vroegmoderne Tijd. Deze eenvoudige indeling doet geen recht aan de duizendjarige culturele traditie die in het Andesgebied heeft bestaan, en negeert bovendien hun 'knopschrift', de *quipu's*.

In 2019 publiceerde *The Black Archives* in samenwerking met de sectie wereldgeschiedenis van de VGN een poster met 11 in plaats van 10 tijdvakken. Daarmee willen zij discussies over het eurocentrische karakter van het bestaande tijdvakkenkader aanjagen:

<http://www.theblackarchives.nl/meergeschiedenis.html>

4. De kandidaat kan:

- *in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;*
- *de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven.*

Verandering en continuïteit zijn altijd in ieder historisch proces aanwezig; het is nooit zo dat alles verandert of alles hetzelfde blijft. Niettemin valt bij beschrijvingen van historische processen het accent vaak op de veranderingen. Dat komt doordat ze nu eenmaal meer de aandacht trekken dan de dingen die hetzelfde blijven. Bij een vergelijking tussen twee tijdvakken, bijvoorbeeld de late Middeleeuwen en de Renaissance, wordt vaak een overzicht gemaakt van de verschillen. Daardoor kan het lijken of ineens alles anders werd. Het is in die gevallen raadzaam steeds ook te vragen naar de zaken die niet veranderden. En als zaken wel veranderen, vraag dan naar wat hetzelfde bleef. Dit kunnen leerlingen als een gewoonte inslijpen.

Historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen kunnen op verschillende manieren betekenis hebben voor het heden.

- Er kan sprake zijn van iets dat in het verleden ontstaan is en dat *in het heden voortbestaat*, al dan niet in gewijzigde of aangepaste vorm, bijvoorbeeld religies als christendom en islam, het Nederlandse polderlandschap, de grondwet van de Verenigde Staten, of het conflict in het Midden-Oosten.
- Er kan sprake zijn van een verschijnsel dat verdwenen is, maar dat nog *duidelijke sporen heeft voor de huidige situatie*, bijvoorbeeld het communisme in Oost-Europa of de apartheid in Zuid-Afrika.
- Sommige zaken behoren geheel tot het verleden, maar spelen toch een grote rol in het heden omdat ze op een bepaalde manier worden *herinnerd*, of waarvan sommigen zouden willen dat dat meer het geval is. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn het oorlogsverleden van Nederland en het slavernijverleden.
- Sommige gebeurtenissen in het verleden staan aan het *begin van een ontwikkeling* die tot bepaalde situaties in het heden hebben geleid. Zo staat de Franse Revolutie aan het begin van de ontwikkeling die (langs verschillende wegen) geleid heeft tot parlementaire democratieën en rechtsstaten, maar ook tot de emancipatie van vrouwen en van etnische en seksuele minderheden.

- Ten slotte kunnen gebeurtenissen en verschijnselen uit het verleden betekenis hebben als *contrast* met het heden, als *alternatief* ('zo had het ook kunnen gaan'), of als *parallel* om zaken met elkaar te vergelijken. Zo kunnen bepaalde situaties in het Romeinse Rijk (bijvoorbeeld het gedrag van supporters bij de paardenrennen) goed vergeleken worden met situaties in het heden, en kunnen situaties waarin standsverschillen, onvrijheid en censuur een rol speelden, dienen als contrast voor de moderne rechtsstaat met vrijheid en gelijkheid als beginselen. De huidige situatie kan daardoor minder vanzelfsprekend worden. Hoe waardevol dat ook is, is het vergelijken van gebeurtenissen en verschijnselen uit verschillende contexten overigens ook risicovol: presentisme / anachronisme en ongepast moreel oordelen over het verleden liggen op de loer. Bij elk historisch onderwerp is niettemin aan te raden de relatie tussen heden en verleden op een of meer van deze manieren expliciet aan de orde te stellen maar ook steeds kritisch te bevragen.

5. De kandidaat kan:

- een vraag formuleren;
- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

Bij het formuleren van een vraag voor een historisch onderwerp is van belang dat de kandidaat rekening houdt met tijd, plaats en met deelonderwerpen: over welke periode gaat mijn vraag, waar speelt het zich af en welke aspecten van het onderwerp wil of moet ik daarbij logischerwijs betrekken? Bovendien moet de kandidaat zich afvragen of hij of zij zich een *historische* vraag stelt, een vraag dus die gaat over de ontwikkeling van de menselijke cultuur. Vragen naar het ontstaan van het leven, van dinosaurussen en van vulkanisme behoren daar bijvoorbeeld niet toe.

De vragen kunnen *beschrijvend*, *verklarend* of *evaluatief* van aard zijn. In het eerste geval gaat het om een beschrijving van situaties en het noemen van kenmerken, in het tweede geval om een vraag naar oorzakelijke verbanden, in het derde geval om het geven van een oordeel.

Bij het verwerven van bronnenmateriaal en het selecteren van gegevens daaruit moet rekening gehouden worden met *bruikbaarheid* (of *relevantie*), *betrouwbaarheid* en *representativiteit* van de bronnen. *Bruikbaar* (of *relevant*) houdt hier in dat je je afvraagt of een bron gegevens kan opleveren die van belang zijn voor het beantwoorden van de gestelde vraag. Kandidaten moeten bronnen dus kunnen onderscheiden als relevant of irrelevant met het oog op een bepaalde vraag. Het begrip *betrouwbaarheid* heeft betrekking op de vraag of de bron gegevens kan opleveren die als feitelijk juist kunnen worden beschouwd. Daarbij kunnen kandidaten rekening houden met factoren als:

- De persoon van de schrijver/maker/samensteller van de bron: wie is hier aan het woord?
- De tijd waarin de bron geschreven of gemaakt is; van belang is daarbij onder andere de vraag of de bron ontstaan is in de tijd waarover hij gaat, of in een (veel) latere tijd.
- De informatie waarover de schrijver/maker van de bron heeft kunnen beschikken; was hij goed geïnformeerd? Was hij ooggetuige? Welke zegslieden had hij en/of welke informatiebronnen stonden hem ter beschikking?
- De bedoeling waarmee de schrijver/maker zijn bron maakte.

Deze laatste factor opent een heel scala aan mogelijkheden: was de bron (destijds) bedoeld voor een privépersoon, of was hij bedoeld voor openbare kennisneming (publieke of privébron)? Werd de bron in opdracht geschreven of gemaakt? Zo ja, van wie, met welke opdracht? Had de schrijver/maker zelf de bedoeling een feitelijk verslag te geven of had hij een ideologische of propagandistische bedoeling?

Het beoordelen van de representativiteit van een bron is moeilijk zonder algemene kennis van het onderwerp en zonder dat je de beschikking hebt over (veel) vergelijkbare bronnen. In elk geval moet de kandidaat weten wat het begrip representativiteit betekent: iets dat vaker voorkwam, eventueel iets dat typerend is voor een situatie of tijdvak. De kandidaat moet zich dus altijd realiseren dat iets wat ergens opgeschreven is, ook een uitzondering kan zijn. Daarom kan hij of zij niet zonder meer conclusies trekken op basis van één voorbeeld.

6. *De kandidaat kan:*

- *in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;*
- *onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken.*

Verklaringen geven houdt in dat je causale verbanden aangeeft, en dus bepaalde verschijnselen of gebeurtenissen interpreteert als oorzaken die het tot stand komen van andere verschijnselen, het op gang komen van een ontwikkeling of het zich voordoen van gebeurtenissen kunnen verklaren. Het gebruik van het meervoud in deze eindterm geeft aan dat altijd sprake is van meerdere verklaringen. Een uitputtende opsomming van 'de' oorzaken van een bepaalde gebeurtenis of verschijnsel kan niet gegeven worden; evenmin is ooit sprake van één oorzaak die iets kan verklaren. Het aanduiden van bepaalde zaken als (hoofd)oorzaken is altijd een kwestie van interpretatie.

Bij het onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken wordt bedoeld op het onderscheid tussen **structurele** en **incidentele** oorzaken. Structurele oorzaken zijn standen van zaken op de achtergrond, incidentele oorzaken zijn gebeurtenissen die iets op gang brengen.

Een klassiek voorbeeld in dit verband vormt de verklaring voor het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog, waarbij nationalisme, bewapeningswedloop en bondgenootschappen als structurele oorzaken worden genoemd en de moord in Sarajevo als incidentele oorzaak. Een op zichzelf onbelangrijke incidentele oorzaak die onmiddellijk aan een gebeurtenis voorafgaat, wordt ook vaak *aanleiding* genoemd. Zij is niet op zichzelf voldoende voorwaarde om het geheel aan gevolgen te verklaren. Dat betekent dat zonder deze specifieke aanleiding er hoogstwaarschijnlijk wel een andere gebeurtenis zou zijn geweest die de zaken aan het rollen zou hebben gebracht. Te bewijzen is dat laatste natuurlijk nooit.

7. *De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:*

- *Het onderscheid tussen feiten en meningen*
- *tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;*
- *de rol van waardepatronen in heden en verleden;*
- *het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.*

Met een 'feit' wordt bedoeld: een uitspraak waarvoor voldoende betrouwbare bronnen bestaan, zodanig dat deze kan worden beschouwd als bewezen. Een mening is een uitspraak waarvoor zulke bronnen niet bestaan of niet (kunnen) worden aangevoerd, en die dus beschouwd moet worden als iemands persoonlijke standpunt. Bij het onderscheid tussen feiten en meningen kunnen kandidaten dus letten op het betrouwbare bewijsmateriaal dat voor uitspraken kan worden aangevoerd of wordt aangevoerd.

Met tijd- en plaatsgebondenheid (ook wel aangeduid als 'standplaatsgebondenheid') bedoelen we het verschijnsel dat iemand die vanuit een latere tijd op iets terugkijkt, een ontwikkeling altijd anders interpreteert dan een tijdgenoot die de afloop niet kent, of die over een geheel ander (evenzeer tijdgeboden) set aan waarden en overtuigingen beschikt.

Zo is de oproep van oud-premier Colijn aan de Nederlanders in juni 1940 om maar uit te gaan van de realiteit van het Duitse gezag en zich daarbij neer te leggen een typisch voorbeeld van tijdgebondenheid. Denken dat het Duitse gezag binnen afzienbare tijd weer zou verdwijnen was - bezien vanuit de werkelijkheid van 1940 - veel dwazer dan een dergelijk realistisch standpunt. De kandidaat moet zich realiseren dat deze gebondenheid ook geldt voor personen in het heden, onder wie hij- of zijzelf. Ook wij kunnen niet in de toekomst kijken en interpreteren zaken die zich in onze tijd voordoen noodzakelijkerwijs vanuit onze collectieve en individuele referentiekaders. Het is zeer waarschijnlijk dat we in de toekomst over bepaalde zaken anders zullen denken.

Het is belangrijk het begrip tijd- en plaatsgebondenheid niet te verwarren met subjectiviteit. Van 'gebondenheid' is alleen sprake als men iets niet anders *kan* zien. Van subjectiviteit is sprake als men iets vanuit een bepaalde overtuiging of achtergrond beoordeelt, wetend dat anderen er anders over denken. Tijd- en plaatsgebondenheid hebben veel te maken met heersende waardepatronen. Kandidaten moeten kunnen aangeven wat bedoeld wordt met 'waarden': zaken die mensen zo belangrijk vinden dat ze er (desnoods) veel voor over hebben. Dat kan variëren van streven naar rijkdom tot bevorderen van rechtvaardigheid en van het streven naar geluk tot het handhaven van een orthodox-religieuze levensstijl. Typerend voor een historische beschouwing van de werkelijkheid is het besef dat waardepatronen veranderlijk zijn; dat zaken die in de ene tijd als normaal of als wenselijk worden beschouwd in een andere tijd als abnormaal of onwenselijk kunnen worden beschouwd. Daarbij ontstaat vaak spanning tussen begrijpen en oordelen. Bepaalde zaken uit het verleden kunnen vanuit een destijds bestaand waardepatroon worden begrepen. Maar betekent dat ook dat we ze goed moeten keuren, of er in ieder geval geen oordeel over uitspreken? Kunnen of mogen we de maatstaven van het heden opleggen aan het verleden? Dit dilemma hangt onlosmakelijk samen met het bestuderen van geschiedenis.

Het laatste streepje van deze eindterm slaat terug op de drie vorige. Wie iets beweert, doet er goed aan te komen met feitelijke bewijzen, rekening te houden met de tijd- en plaatsgebondenheid van uitspraken uit verleden en heden, betrokken ook op de waardepatronen van toen en nu. Pas nadat zij of hij deze drie zaken heeft afgewogen, kan er een beargumenteerd oordeel volgen. Kandidaten kunnen het zetten van deze drie stappen als opstap naar een onderbouwd oordeel als gewoonte inslijpen.

Eindtermen die alleen gelden voor het vwo

Bij eindterm 1

De vwo-kandidaat moet de interpretatieve aard van chronologische indelingen niet aan de hand van één, maar aan de hand van *meerdere andere voorbeelden van jaartellingen of periodisering* kunnen uitleggen. Hij of zij moet derhalve naast de westers-christelijke jaartelling niet slechts één alternatief kunnen noemen (bijvoorbeeld de joodse), maar minstens twee (bijvoorbeeld de joodse en die van de Franse Revolutie). Bij het noemen van meerdere periodisering en naast die van Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne en Moderne Tijd kun je o.a. denken aan de maatschappijhistorische indeling die uitgaat van het onderscheid in samenlevingstypen:

- Een samenleving van jagers-verzamelaars of pre-agrarische samenleving.
- Een landbouwsamenleving of agrarische samenleving.
- Een landbouw-stedelijke samenleving of agrarisch-urbane samenleving.
- Een industriële samenleving.
- Een postindustriële samenleving.

De vwo-kandidaat moet hierbij bovendien kunnen aangeven dat periodisering en tijdvakkenindelingen (*mede*) *afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden*. Dat kan goed door de maatschappijhistorische indeling te vergelijken met de traditionele periodenindeling. Bij de traditionele periodenindeling wordt als belangrijkste vraag gesteld: Hoe heeft de westerse cultuur zich in de loop der eeuwen ontwikkeld en welke belangrijke kantelpunten zijn daarin te onderscheiden? Van belang is daarbij vooral hoe de westerse cultuur is omgegaan met de erfenis van de Klassieke Oudheid.

Bij de maatschappijhistorische indeling is de belangrijkste vraag: Welke bestaansmiddelen waren voor de mens in het verleden van doorslaggevend belang en welke maatschappijvormen hebben zich op grond daarvan ontwikkeld? Die vraagstelling is niet alleen toepasbaar op de westerse cultuur, maar ook op andere culturen in de wereld. Zo wordt duidelijk dat periodisering samenhangen met de vraag die de historicus stelt (respectievelijk naar westerse cultuur en naar bestaansmiddel en samenlevingstype) en de plaats die men inneemt (respectievelijk een westers en een mondiaal perspectief).

Bij eindterm 4

Verschillende soorten historische verandering onderscheiden; door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).

Met verschillende soorten veranderingen wordt bedoeld dat bepaalde veranderingen tamelijk snel en plotseling plaatsvonden, terwijl bij andere sprake was van een lang en geleidelijk proces of ontwikkeling. Klassiek is hierbij het voorbeeld van de industriële ´revolutie´. Die kan eigenlijk geen revolutie heten omdat er sprake is van een langdurige ontwikkeling, maar heet vanwege het diepgaande karakter van de veranderingen die ermee samengingen toch zo.

Wat in het algemeen gezegd is over verandering en continuïteit wordt in deze vwo-eindterm toegespitst op de ´gelijktijdigheid van het ongelijktijdige´. Daarmee wordt bijvoorbeeld bedoeld dat terwijl op de ene plaats in de elfde en twaalfde eeuw een stad ontstond die een geheel nieuwe leefwijze van de erin woonachtige burgers mogelijk maakte, in een naburige streek agrarische leefwijzen voortbestonden die sterk leken op die van neolithische boerensamenlevingen. Klassiek is ook het voorbeeld dat Rusland in de negentiende eeuw in veel opzichten ´nog in de Middeleeuwen´ leefde (met lijfeigenschap op het platteland), terwijl in West-Europa inmiddels de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke revolutie, en de democratische en industriële revoluties van omstreeks 1800 de wereld een heel ander aanzien hadden gegeven.

Bij eindterm 5

Van de vwo-kandidaat wordt niet alleen verwacht dat hij een historische vraag kan formuleren, maar ook dat hij *een daarop aansluitende hypothese* kan opstellen. Een hypothese is een geïnformeerd vermoeden over de beantwoording van de vraag. Zo´n vermoeden spreken we uit om aan de hand van bewijsmateriaal na te gaan of de beantwoording juist is, en eventueel te komen tot een beter, bijgesteld antwoord. Een hypothese geeft richting aan het onderzoek dat

voor het beantwoorden van de vraag moet worden verricht. Zo kan bij een vraag naar de oorzaken van een bepaalde opstand de hypothese worden geformuleerd dat niet slechts sprake was van politieke oorzaken, maar van een samenspel van politieke, economische en religieuze oorzaken. Zo'n hypothese zal ertoe leiden dat elk van deze drie categorieën wordt onderzocht om na te gaan in hoeverre ze in het onderhavige geval van toepassing waren.

4.2 Domein B: Oriëntatiekennis

‘Oriëntatiekennis heeft als doel zich te kunnen oriënteren in een chronologische ontwikkeling van eeuwen, met name wat betreft de Europese geschiedenis’ (rapport De Rooy, pagina 21). Het gaat om een referentiekader dat kandidaten moeten kunnen gebruiken. Daartoe moeten zij de namen en tijdgrenzen van de tijdvakken kennen (zie ook eindterm 2). Maar er is meer. Elk tijdvak moet ook gekend worden via een globale inhoud. Deze inhoud is omschreven in ‘kenmerkende aspecten’ van tijdvakken. Dat zijn er 49.

Eindterm 8

Voor elk van deze 49 aspecten geldt dat de kandidaat ‘een passend voorbeeld’ moet kunnen geven ‘van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken’. We kunnen dit concreet maken met een voorbeeld. Bij tijdvak 5 (‘ontdekkers en hervormers’) hoort als kenmerkend aspect: *‘Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling’*. De kandidaat moet dit veranderende mens- en wereldbeeld en deze nieuwe wetenschappelijke belangstelling aan de hand van een concreet voorbeeld kunnen verduidelijken. Het concrete voorbeeld zou in dit geval Leonardo da Vinci kunnen zijn. Uit zijn activiteiten blijkt een wetenschappelijke belangstelling. Uit zijn kunst blijkt een nieuw soort wereldbeeld. Dat moet een kandidaat kunnen uitleggen. Hij kan dit echter ook aan de hand van een ander voorbeeld doen, zoals Copernicus (een wetenschapper met een nieuw soort wereldbeeld).

Eindterm 8 vraagt verder dat de kandidaat kan uitleggen ‘hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt’. Voor de wijzen waarop dit soort verbanden kunnen worden gelegd, verwijzen we naar de toelichting op eindterm 4 die hiervoor gegeven is in paragraaf 4.1.

Van vwo-kandidaten wordt bovendien verlangd dat zij kunnen uitleggen *‘dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden’*. Dit is een algemene reflectieve vaardigheid, die niet specifiek per tijdvak hoeft te worden uitgewerkt. Voorbeelden kunnen zijn dat de geschiedenis van de Balkanoorlogen rond 1914 een grotere relevantie kreeg toen in de jaren '90 van de twintigste eeuw in Joegoslavië een burgeroorlog uitbrak, terwijl de geschiedenis van de Russische revolutie en het communisme na de val van de Berlijnse Muur in 1989 in een geheel ander perspectief kwam te staan.

Kenmerkende aspecten

Het overzicht van de 49 kenmerkende aspecten van tijdvakken geeft soms aanleiding tot het misverstand dat een 'algemeen overzicht' van de geschiedenis zou moeten worden behandeld, waarin eigenlijk 'alles' aan de orde zou moeten komen. Dat is niet juist. Een teveel aan kennis zou wel eens kunnen betekenen dat kandidaten niet meer in staat zijn de tijdvakken als referentiekader te gebruiken. In principe is één goed voorbeeld per kenmerkend aspect

voldoende. Het is verstandig om je in dit opzicht te beperken, omdat het programma anders te overladen wordt en daardoor niet meer functioneert en ook niet meer aan zijn doel beantwoordt.

Het is aan te bevelen om je nauwkeurig te oriënteren op de tekst van de omschrijvingen van de kenmerkende aspecten en de daarin voorkomende concepten. We lichten dit toe met een voorbeeld. De oriënterende kennis over 'de Grieken' wordt samengevat in het eerste kenmerkend aspect van tijdvak 2:

- De ontwikkeling van *wetenschappelijk denken* en het denken over *burgerschap* en *politiek* in de Griekse *stadstaat*.

We hebben in dit kenmerkend aspect de centraal staande begrippen gecursiveerd. Het gaat om (de ontwikkeling van) (1) wetenschappelijk denken, (denken over) (2) burgerschap en (3) politiek, en dat in het verband van (4) de Griekse stadstaat. Deze begrippen kunnen als volgt worden omschreven:

Stadstaat: Tijdens de Griekse beschaving van de oudheid bestond Griekenland uit onafhankelijke *stadstaten*. Elke belangrijke stad met omgeving had een eigen regering en functioneerde dus als onafhankelijke staat. Zoiets als een 'Griekse regering' bestond dus niet.

Politiek: In de stadstaten ontwikkelden zich verschillende soorten bestuur met verschillende maten van betrokkenheid van burgers: alleenheersers, bestuursvormen waaraan alleen de aanzienlijkste burgers deelnamen en bestuursvormen waaraan alle vrije (mannelijke) burgers deelnamen. Tussen de Grieken werd veel gediscussieerd over de voor- en nadelen van die verschillende soorten bestuur. *Politiek* is alles wat met bestuur van een land of streek of stad te maken heeft; omdat besturen gepaard gaat met machtoefening heeft politiek ook te maken met de vraag naar (legitimatie van) macht. Grieken dachten dus veel na over *politiek*, dat wil zeggen, over de meest voortreffelijke vorm om een (stad)staat te besturen.

Burgerschap: In sommige Griekse steden ontwikkelde men nieuwe gedachten over de betrokkenheid van inwoners van een staat bij het bestuur. Ze meenden dat een inwoner van een staat niet slaafs gehoorzaam en onderworpen moest zijn als een 'onderdaan', maar dat hij mocht meedenken over het bestuur van zijn staat en daaraan bijdragen; in dat laatste geval spreek je van '*burgers*', wat het tegenovergestelde is van 'onderdanen'.

Wetenschappelijk denken: De denkwijze over politiek spoorde met de Griekse neiging om kennis over de wereld niet zomaar over te nemen uit oude verhalen of traditie, maar alles zelf kritisch te onderzoeken om zo tot nieuwe waarheden te komen. Dat is '*wetenschappelijk denken*'. Wetenschappelijk onderzoek deden ze niet alleen naar politiek, maar ook op andere gebieden, zoals onderzoek van de natuur, van geschiedenis en van filosofie.

Zo'n omschrijving definieert de stof van het referentiekader en perkt deze ook in. De voorbeelden die leerlingen zouden moeten kunnen geven, moeten hierover gaan. Op grond van het eerste aspect van tijdvak 2 kan dus niet zomaar alles wat over de Grieken gaat worden gelegitimeerd. Het moet worden toegespitst op:

- denken over politiek;
- denken over burgerschap
- wetenschappelijk denken.

De context is die van de Griekse stadstaat. Dat houdt in dat stof over (o.a.) de Trojaanse oorlog, Homerus, de Myceense en Kretenzische beschavingen, Alexander de Grote en het hellenisme,

hier feitelijk buiten valt. Die stof behoort *niet* tot het referentiekader zoals in deze eindterm omschreven. Dit sluit niet uit dat een school tóch besluit er in het kader van het schoolexamen aandacht aan te besteden. Voor het centrale examen is het echter voldoende als leerlingen iets kunnen zeggen over burgerschap en politiek (bijvoorbeeld in het democratische Athene) en over wetenschappelijk denken (bijvoorbeeld aan de hand van Socrates of Hippocrates).

Op soortgelijke wijze kun je de kenmerkende aspecten ´scannen´ op de erin voorkomende sleutelbegrippen. Dan wordt grotendeels duidelijk wat leerlingen aan de hand van concrete voorbeelden moeten kunnen uitleggen. Hieronder is een lijst opgenomen die uit zo'n scan tevoorschijn komt. De begrippen zijn geordend volgens het tijdvak waarin ze het eerst genoemd worden; dat sluit niet uit dat ze ook in een later tijdvak een rol kunnen spelen.

<p>tijdvak 1 agrarisch cultuur jagers-verzamelaars landbouwsamenleving</p> <p>tijdvak 2 burgerschap christendom imperium jodendom klassiek monotheïsme politiek stadstaat wetenschap</p> <p>tijdvak 3 agrarisch-urbaan autarkie feodalisme hofstelsel horigheid islam zelfvoorzienend</p> <p>tijdvak 4 ambacht centralisatie expansie geestelijkheid handel kruistochten staatsvorming wereldlijk</p>	<p>tijdvak 5 erfgoed katholicisme kerkhervorming protestantisme reformatie renaissance wereldbeeld</p> <p>tijdvak 6 absolutisme economie handelskapitalisme kapitalisme wereldeconomie wetenschappelijke revolutie</p> <p>tijdvak 7 abolitionisme <i>ancien régime</i> democratische revolutie grondrechten grondwet plantagekolonie rationalisme sociale verhoudingen staatsburgerschap Transatlantische slavenhandel verlicht absolutisme verlicht denken verlichting</p> <p>tijdvak 8 confessionalisme democratisering emancipatiebeweging feminisme imperialisme industriële revolutie</p>	<p>industriële samenleving liberalisme modern imperialisme nationalisme politieke stroming sociale kwestie socialisme</p> <p>tijdvak 9 antisemitisme bezetting communicatiemiddelen communisme crisis discriminatie fascisme genocide ideologie massaorganisatie massavernietigingswapens nationaal-socialisme propaganda racisme totalitarisme wereldoorlog</p> <p>tijdvak 10 atoomoorlog blokvorming dekolonisatie hegemonie multiculturele samenleving overheersing pluriforme samenleving sociaal-culturele verandering wapenwedloop</p>
---	--	--

4.3 Domein C: Thema's

Eindterm 9 omschrijft thema's waarvan de keuze en vormgeving aan de school is. Verstandig is om ook bij de behandeling van deze thema's relaties te leggen met het kader van tijdvakken.

Als je dat doet, brengt je wel een accentverschuiving teweeg in de inhoud van de thema's.

Lang was het gebruikelijk dat de inhoud van thema's zich vooral richtte op het specifieke en bijzondere van het gekozen onderwerp. Als thema's plaatst in het referentiekader van tien tijdvakken gaat het er óók (of juist) om, verbanden te leggen met het algemene patroon en na te gaan in hoeverre specifieke situaties als voorbeeld daarvan gezien kunnen worden of er een uitzondering op vormen.

Zo kan een docent of leerling kiezen voor een thema uit de buiten-Europese geschiedenis, bijvoorbeeld het thema 'Japan en het westen'. Daarbij kun je verbanden leggen met de volgende aspecten van tijdvakken:

- 'Het begin van de Europese overzeese expansie' (tijdvak 5). In dit kader zouden activiteiten van Portugezen en Spanjaarden in Japan aan bod komen.
- 'De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had' (tijdvak 5). In dit kader kan aandacht besteed worden aan het protestantse karakter van de Nederlanders, wat ertoe bijdroeg dat zij zich anders opstelden ten opzichte van de Japanners dan de katholieke Portugezen en Spanjaarden en mede daardoor ook anders door de Japanners werden bejegend.
- 'De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek' (tijdvak 6). In dit kader kan de totstandkoming van de Verenigde Oost-Indische Compagnie worden behandeld, die als enige het recht kreeg om contacten met Japan te onderhouden. De specifieke situatie van het eiland Deshima bij Nagasaki zou in dit verband als uitzondering op de regel moeten worden behandeld.
- 'Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie' (tijdvak 6). Opgemerkt zou moeten worden dat Japan zich lange tijd voor deze ontwikkeling afsloot.
- 'De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie' (tijdvak 8). Dit imperialisme leidde ertoe dat de Amerikaanse admiraal Perry de Japanners dwong hun havens open te stellen voor westerse schepen, waarna Japan begon aan de verbaasd snelle inhaalrace ten opzichte van het westen.
- Het voeren van twee wereldoorlogen (tijdvak 9). In deze oorlogen speelde Japan de rol van antiwesterse veroveraar in Azië, en daarmee bevorderaar van het Aziatische nationalisme.
- 'Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme' (tijdvak 9) en 'de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld' (tijdvak 10). Bij beide heeft de Japanse rol in de eerste helft van de twintigste eeuw in Azië een belangrijke rol gespeeld.

Door deze algemene kenmerken van tijdvakken nadrukkelijk een rol te laten spelen in het thema komt het minder 'los in de lucht te hangen'. Kandidaten leren het thema in een algemeen verband te plaatsen. Bovendien oefenen de kandidaten in het toepassen van het tijdvakkenkader als referentiekader, een vaardigheid die zij ook op het centraal schriftelijk examen moeten beheersen.

Bij de thema's van eindterm 9 heeft men bij de uitwerking volledige vrijheid. Behalve de eerder aanbevolen relaties met het referentiekader van tijdvakken zouden bij de keuze van thema's de volgende overwegingen een rol kunnen spelen:

- Aandacht voor thema's die niet zoveel accent krijgen bij de behandeling van Oriëntatiekennis, bijvoorbeeld **niet-westerse geschiedenis** (het thema van Japan is een voorbeeld).
- Aandacht voor verschillende **soorten geschiedenis**, bijvoorbeeld culturele -, sociaaleconomische - en politieke geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis; verschillende **deelgebieden**, zoals geschiedenis van wetenschap(en), van techniek (enz.)
- Aandacht voor het **gender**-perspectief in geschiedenis (mannen, vrouwen, culturen met een 'derde geslacht'), of het perspectief van minderheidsgroeperingen.
- Aandacht voor de verschillende **schaal** waarop geschiedenis een rol kan spelen: lokale, nationale, Europese of wereldgeschiedenis.
- De rol van **personen** in de geschiedenis (bijvoorbeeld door het levensverhaal van een persoon als leidraad te nemen).

Eindterm 9 geeft aan dat op het havo twee thema's naar eigen keuze moeten worden bestudeerd, op het vwo vijf in profiel 'cultuur en maatschappij' en vier in profiel 'economie en maatschappij'.

4.4 Domein D: Geschiedenis van rechtsstaat en democratie

Dit domein beschrijft een voor alle schoolexamens verplicht thema. Opnieuw bespreken we eerst wat voor zowel havo als vwo geldt en daarna wat alleen op het vwo daarbovenop aan de orde moet komen.

Havo en vwo

10. De kandidaat kan in het kader van het thema 'Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie':

- *verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken.*

Met *vrijheidsrechten* worden de rechten van burgers bedoeld die van een overheid vergen dat zij zich *ergens van onthoudt*; hieronder vallen zaken als vrijheid van godsdienst (de overheid onthoudt zich van inmenging in religieuze aangelegenheden), vrijheid van drukpers en meningsuiting (de overheid bemoeit zich niet met wat geschreven en gezegd wordt) en vrijheid van vereniging en vergadering. Bovendien zal de overheid niet zonder reden iemand zijn vrijheid ontnemen, wat inhoudt dat iemand niet zomaar zonder vorm van proces gevangen kan worden gezet. De overheid zal de privé sfeer respecteren, wat betekent dat iemands woning niet zonder reden kan worden betreden en iemands brieven niet zonder reden kunnen worden geopend of iemands telefoongesprekken afgeluisterd.

Met *politieke rechten* worden de rechten van burgers bedoeld die hen in staat stellen als staatsburgers *deel te nemen aan de besluitvorming* in hun land. Dat betekent bijvoorbeeld dat burgers kiesrecht hebben en/of andere bevoegdheden waarmee zij invloed kunnen uitoefenen. De relatie tussen het ontstaan van deze rechten en bepaalde historische tijdvakken kunnen bijvoorbeeld als volgt worden gelegd:

- In Nederland werd in de Unie van Utrecht (1579) vastgelegd *‘dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken’*. Op het punt van de godsdienst bestond dus vanaf 1579 gewetensvrijheid. In het Plakkaat van Verlatinghe (1581) werd gesteld dat *‘d’ondersaten niet en zijn van Godt geschapen tot behoef vanden Prince, om hem in alles wat hy beveelt onderdanich te wesen ende als slaven te dienen, maer den Prince om d’ondersaten wille, sonder de welcke hy egheen Prince en is.’* Daarmee werd bepaald dat onderdanen bepaalde rechten hadden ten opzichte van hun vorst en dat zij hun vorst daaraan mochten houden. Beide zaken kunnen in verband worden gebracht met een kenmerkend aspect van tijdvak 5: *‘het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.’*
- Vrijheidsrechten en politieke rechten komen verder tot ontwikkeling in de Bataafse tijd. In de grondwetten die toen tot stand kwamen, werden de scheiding van kerk en staat en de gelijkberechtiging van alle burgers in het land vastgelegd. Ook werden belangrijke vrijheidsrechten vastgelegd. Dit kan men in verband brengen met een kenmerkend aspect van tijdvak 7: *‘de democratische revoluties in westerse landen, met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap’*.
- De grondwet van Thorbecke regelde het staatsburgerschap en de invloed van de volksvertegenwoordiging op de regering. In de halve eeuw daarna werd het kiesrecht steeds verder uitgebreid om ten slotte in het begin van de twintigste eeuw uit te komen op een algemeen kiesrecht voor mannen (1917) en vrouwen (1919). Dit kan men in verband brengen met een kenmerkend aspect van tijdvak 8: *‘voortschrijdende democratisering met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politiek proces’*.
- Met de grondwetsherziening van 1983, tenslotte, wordt een aantal grondrechten toegevoegd (non-discriminatie, sociale grondrechten) die o.a. de veranderende cultuur en samenstelling van het land tot uitdrukking brengen, alsmede de zorg om mens en milieu. Dit kan in verband worden gebracht met de kenmerkende aspecten behorende bij Tijdvak 10 over westerse welvaart en sociaal-culturele veranderingsprocessen, alsmede met de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.

10. De kandidaat kan in het kader van een thema *‘Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie’*: uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren

□ .

Hierbij kun je denken aan de opkomst van steden en de stedelijke burgerij in de late Middeleeuwen en de protestantse reformatie in de zestiende eeuw die aanleiding hebben gegeven tot de Nederlandse Opstand, de opkomst van het *‘verlichte denken’* in de achttiende eeuw, de invloed van de revoluties in Amerika en Frankrijk, de opkomst van politieke stromingen in de negentiende eeuw. Als actoren kunnen zowel personen (zoals Willem van Oranje, Van der Capellen, Thorbecke) als bepaalde sociale en politieke groeperingen worden aangeduid.

10. De kandidaat kan in het kader van het thema *‘Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie’*:

□ *uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795.*

In de grondwetten van de Bataafse Republiek was aanvankelijk sprake van een grote invloed van de volksvertegenwoordiging, althans op papier. In werkelijkheid is er in deze periode geen

parlementair stelsel tot stand gekomen. Al spoedig kwam de macht in handen van een sterk uitvoerend bewind, een eenhoofdig gezag en ten slotte in handen van een koning/keizer. Deze trend werd tijdens het koningschap van Willem I voortgezet. De volksvertegenwoordiging had tijdens diens bewind een minimale invloed. Dat veranderde door de grondwet van Thorbecke die de ministeriële verantwoordelijkheid invoerde. Die grondwet kwam tot stand mede onder druk van de revoluties die in het jaar 1848 in Europa uitbraken. Het uitvechten over koninklijke dan wel parlementaire kabinetten leidde onder Koning Willem III tot de ongeschreven regel dat een regering alleen kan functioneren als zij het vertrouwen geniet van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging: een parlementair stelsel. De uitbreiding van het kiesrecht in de volgende jaren zorgde ervoor dat de volksvertegenwoordiging ook steeds meer een reële afspiegeling werd van wat onder het volk leefde.

10. De kandidaat kan in het kader van het thema ‘Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie’:

- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

De belangrijkste politieke stromingen en partijen in Nederland zijn de liberalen, de confessionelen en de socialisten. De eerste stroming kwam tot stand als uitloei van de verlichting en de democratische revolutie – en met name in oppositie tot het autoritaire bewind van koning Willem I. Met de grondwet van Thorbecke kreeg deze stroming in grote lijnen wat zij wilde. De tweede stroming kwam vooral tot stand in het kader van de schoolstrijd die in de tweede helft van de negentiende eeuw gevoerd werd. Deze betekende een verzet van de ‘kleine luyden’ tegen de overheersende liberale invloed van de gegoede burgerij. Met de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 kreeg deze stroming wat zij in de schoolstrijd beoogde. De derde stroming kwam tot stand in reactie op het toenemend bewustzijn van een ‘sociale kwestie’ in de zich industrialiserende maatschappij. In Nederland waren socialisten lange tijd vooral radicaal: zij stonden een geheel andere economische en sociale ordening voorstonden. Om deze reden namen zij lange tijd geen deel aan de regering. Na de vorming van de gematigde SDAP veranderde dat, voor de Tweede Wereldoorlog op stedelijk, daarna op landelijk niveau. Door het inrichten van de verzorgingsstaat brachten sociaaldemocraten en confessionelen samen hervormingen tot stand die veel sociale problemen grotendeels oplossen.

Koppeling Tijdvak 8 en samenhang Maatschappijleer

Eindterm 10 schrijft een thema voor over de politieke geschiedenis van Nederland van circa 1800 - circa 1983. Dat laat zich zeer gemakkelijk verbinden met (de kenmerkende aspecten van) met name Tijdvak 8, alsmede met een aantal KA van tijdvakken 9 en 10.

Zowel op havo als vwo is Maatschappijleer een verplicht schoolexamenvak, dat in de regel in het voorexamenjaar (H4/V5) wordt afgenomen. Waar geschiedenis de wording van de democratische rechtsstaat behandelt, gaat het bij maatschappijleer vooral om de werking en de waardering van die rechtsstaat. Om overlap en herhaling ofwel te voorkomen, ofwel gericht te gebruiken, lijkt afstemming met de collega(e) van Maatschappijleer op schoolniveau aan te bevelen (zie hiervoor: Bijlage 3)

Alleen voor vwo

In het kader van het thema 'Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie' moeten vwo-kandidaten, naast hetgeen voor havo-kandidaten geldt, ook *belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen*. Voorbeelden van zulke belangrijke denkers zijn Hobbes, Locke, Montesquieu en Rousseau. De opvattingen van Hobbes over de relatie tussen staat en onderdanen waren tegengesteld aan die van Locke en Rousseau. Hobbes meende dat de staat zeer machtig moest zijn om te verhinderen dat burgers elkaar zouden verslinden. Immers: de mens is voor de mens een wolf. Locke en Rousseau daarentegen gingen uit van verantwoordelijke en soevereine burgers, op grond van wier toestemming een overheid macht kon uitoefenen (volkssoevereiniteit). Rousseau meende zelfs dat het uitoefenen van staatsmacht neerkwam op het uitvoeren van een in het volk bestaande 'algemene wil', wat ook weer kon betekenen dat er een soort volksdictatuur tot stand kwam. Verzet tegen de wil van het volk zou immers ongepast zijn. Montesquieu tenslotte meende, in navolging van Locke, dat staatsmacht over diverse organen verdeeld moest worden, zodanig dat de vrijheid van burgers kon worden gewaarborgd door het onderlinge evenwicht tussen de diverse overheidsorganen. Zijn zogenoemde *trias politica* is zeer invloedrijk geweest, maar in Nederland niet (geheel) doorgevoerd: Ministers hebben wetgevende én uitvoerende macht.

In nieuwe context over Verlichting (1650 – 1900), is een deel van deze stof voor vwo-leerlingen ingeschreven. Ook sommige methoden voor Maatschappijleer behandelen deze theorie, en leerlingen die filosofie in hun pakket hebben komen er ook in dat verband vaak mee in aanraking.

4.5 Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

Dit domein bevat geen concrete eindterm. Aandacht hiervoor is bij geschiedenis echter wel degelijk mogelijk en ook wenselijk.

De kennis en vaardigheden die leerlingen opdoen bij geschiedenis spelen een belangrijke rol in het dagelijks leven én in verschillende werkvelden. Van belang is mogelijk niet zozeer de hoeveelheid parate historische kennis - al helpt die zeker om het heden te duiden- maar vooral de vaardigheid om allerhande informatiebronnen kritisch lezen / te onderzoeken om verhalen te duiden en feiten van meningen te kunnen scheiden. Ook historische vaardigheden als het stellen van goede vragen en het selecteren van goede bronnen van groot belang voor latere studies op havo en vooral wo. Waar het de rol van geschiedenis in het werkzame leven betreft, kun je leerlingen laten onderzoeken waar historici allemaal werken (behalve onderwijs en het museale veld ook in politiek en bestuur, in de journalistiek; in bibliotheek-, archief- en boekwezen).

Om te kunnen aangeven in welke vervolgopleidingen geschiedenis een rol speelt (en welke rol precies), hebben leerlingen informatie nodig over die vervolgopleidingen. Die kan de docent hen aanreiken, maar uitdagender en passender is dat ze die informatie zelf zoeken, via internet of via gericht contact met hogescholen en universiteiten. Ook medewerkers van musea en andere (cultuur)historische instellingen kunnen bevroegd worden op hun achtergrond en carrièrepad.

Om de vraag te kunnen beantwoorden in hoeverre zij zelf de capaciteiten en interesses bezitten die aansluiten op wat historische studies van hen zullen eisen, moeten de leerlingen hun eigen belangstelling, vaardigheden en studiehouding kunnen inschatten.

4.6 Toelichting niet-gespecificeerde Kenmerkende aspecten

Historische contexten hebben als doel, de kenmerkende aspecten in het centraal examen op een landelijk niveau op een betrouwbare manier toetsbaar te maken. Daartoe leveren zij voor alle kandidaten dezelfde (historische) context, waarbinnen zij hun kennis en vaardigheden kunnen tonen.

Om dat doel te dienen specificeren de historische contexten, zoals die in de syllabus staan uitgewerkt, zo veel mogelijk kenmerkende aspecten. Ook bij de constructie van nieuwe syllabus is geprobeerd een zo groot mogelijk aantal kenmerkende aspecten op deze manier 'body' te geven.

Op het eindexamen zijn en blijvengoed álle kenmerkende aspecten, behorende bij de tijdvakken 1 t/m 10 (vwo), dan wel de tijdvakken 6 t/m 10 (havo) in de beoogde zin opvraagbaar. Om enige duiding te geven aan die kenmerkende aspecten die niet in de historische contexten zijn meegenomen, is in beide syllabi een lijst opgenomen van zogenoemde niet-gespecificeerde kenmerkende aspecten (syllabi havo & vwo: *toelichting kenmerkende aspecten los van de historische contexten.*)

Deze lijsten geven zeer in het kort aan, wat, in welke context of vanuit welke invalshoek toetsmakers deze kenmerkende aspecten in het eindexamen kunnen bevragen. Het verdient overweging om bij de voorbereiding op de eindexamens – en dus mogelijk ook in schoolexamens - rekening te houden met het feit dat ook deze kenmerkende aspecten zó bevraagd kunnen worden.

5. Het schoolexamen

5.1 regelgeving

De formele regels rond het schoolexamen geschiedenis luiden als volgt:

Het schoolexamen vwo heeft betrekking op domein A, C en D, en:

- tenminste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Het schoolexamen havo heeft betrekking op domein A, C en D, en:

- het domein B, tijdvakken 1 t/m 4
- tenminste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

In gewone-mensen-taal betekent dat, dat leerlingen náást het centraal eindexamen ook zogenoemde schoolexamens doen. Die schoolexamens bepalen voor de helft het eindcijfer dat zij voor het vak Geschiedenis behalen.

Schoolexamens gaan over de vrije te kiezen thema's (domein C), over het verplichte thema staatsinrichting (domein D), en toetsen steeds ook historisch besef (Domein A). Op het havo worden daarnaast de eerste vier tijdvakken in het schoolexamen getoetst.

Het bevoegd gezag is de school c.q. de examencoördinator. Zij of hij kan toestaan dat onderdelen die óók in het centraal examen getoetst worden, deel uitmaken van het schoolexamen (dat wil zeggen: de oriëntatiekennis (Domein B) alsmede de aangewezen contexten uit de syllabus).

Niet alle leerlingen moeten per se dezelfde schoolexamens doen of zelfs dezelfde stof behandelen. Desgewenst kan een school in het schoolexamen kiezen voor 'maatwerk' en/of veel keuzevrijheid voor leerlingen.

5.2 Wat moet?

Elke school en sectie moet met betrekking tot de inrichting van het schoolexamen beslissingen nemen over:

- de verdeling van de studielast over de leerjaren;
- de verdeling van de leerstof over de leerjaren;
- inhoud, vorm en tijdstip van toetsing (mogen er bijvoorbeeld schoolexametoetsen gegeven worden in vwo 4 en/of de eerste helft van havo 4?);
- het aantal schoolexametoetsen;
- de weging van de diverse onderdelen.

Alle verplichte onderdelen van het schoolexamenprogramma moeten getoetst worden in het schoolexamen. De vormvoorschriften voor de inrichting van het schoolexamen zijn verdwenen. Er zijn geen eisen met betrekking tot de weging van de verschillende toetsen.

Mocht een school geen schoolexamens kennen in vwo 4 en/of de eerste helft van havo 4, dan zijn er verschillende mogelijkheden:

- Het gemiddelde van alle proefwerken telt mee als één schoolexametoets met een bepaalde weging.
- Leerstof die in vwo 4 of de eerste helft van havo 4 is getoetst in proefwerken komt terug in een schoolexamen in vwo 5 dan wel de tweede helft van havo 4.
- In leerjaar vier (vwo) en/of de eerste helft van het vierde leerjaar (havo) worden geen verplichte onderdelen van het schoolexamen geprogrammeerd.

5.3 Wat mag en wat kan?

Aan de nieuwe schoolexamenprogramma's is voor alle vakken standaard de volgende formulering toegevoegd:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Dit past bij een beleid van 'ruimte laten en keuzes bieden' dat de achtergrond vormt voor de vernieuwde opzet van de tweede fase. Het komt er onder andere op neer dat een school de vrijheid heeft zelf te beslissen of het schoolexamen mede betrekking zal hebben op de stof die ook geldt voor het centraal schriftelijk eindexamen. In de voorafgaande hoofdstukken hebben we van die vrijheid al druk gebruikgemaakt en de lezer geadviseerd het schoolexamen inderdaad op die manier in te richten. In hoofdstuk 6 'Verdeling van de leerstof' geven we hiervan verschillende voorbeelden.

De vrijheid gaat echter verder, zoals de tweede bullet duidelijk maakt. De school kan ook zelf eigen onderdelen aan het schoolexamen toevoegen die niet in de overige eindtermen worden omschreven. Dat kan op verschillende manieren gebeuren.

Voor geschiedenis opent zich in de eerste plaats de mogelijkheid zelf geheel vrij te kiezen voor speciale thema's die je niet zo gauw in de standaard geschiedenisboeken tegenkomt, bijvoorbeeld:

- een thema over de lokale geschiedenis, de geschiedenis van de eigen stad of regio;
- een actueel thema vanuit een historische achtergrond;
- een thema naar voorkeur van de leerlingen van een groep, of beantwoordend aan de specifieke samenstelling van de leerlingenpopulatie van een bepaalde school;
- een thema dat verband legt met een expositie in een museum, een herdenking of een jubileum.

Kiezen voor een van deze mogelijkheden is aan te bevelen, al was het maar omdat het de motivatie van de leerlingen voor het vak geschiedenis kan verhogen en de relevantie van het vak voor het hier en het nu kan benadrukken

In de tweede plaats biedt het schoolexamen ruimte voor speciale opdrachten die door leerlingen individueel of in kleine groepjes worden uitgevoerd. De mogelijkheden zijn legio. We noemen er enkele:

- De kandidaat bestudeert een persoon en geeft op beredeneerde wijze aan in hoeverre deze persoon in verband gebracht kan worden met en/of representatief geacht kan worden voor algemene verschijnselen in een bepaald tijdvak. De studie kan uitmonden in een mondelinge presentatie aan medeleerlingen, een posterpresentatie, een presentatie op internet of in het traditionele schriftelijke werkstuk.
- De kandidaat legt een 'tijdvakdossier' aan op grond van verzameld materiaal van uiteenlopende aard dat in verband kan worden gebracht met verschijnselen uit verschillende tijdvakken. Bijvoorbeeld op basis van een boek (historische roman) dat de kandidaat heeft gelezen, van krantenberichten over een bepaalde kwestie, een bezochte tentoonstelling of theatervoorstelling, een bezoek aan historische plaatsen in vakantielanden of Nederland. Over elk van deze zaken geeft de kandidaat (bijvoorbeeld in een vast formulier) de specifieke kenmerken en de algemene achtergronden weer, waardoor het geplaatst wordt in het kader van één of meer tijdvakken. De opdracht kan bijvoorbeeld luiden dat in het dossier minimaal vijf of tien zaken worden opgenomen, betrekking hebbend op minimaal vijf of tien tijdvakken.
- De kandidaat bestudeert de geschiedenis van een minder bekend land aan de hand van een overzichtelijke, samenvattende tekst, bijvoorbeeld een tekst zoals die vaak voorkomt voorin een toeristische gids. Aan de hand van deze tekst probeert de kandidaat verbanden te leggen met het algemene tijdvakken-schema en op die wijze uit te leggen in hoeverre ontwikkelingen in dat land representatief zijn voor algemene verschijnselen of daarop uitzonderingen vormen. Een optie hierbij zou kunnen zijn aan allochtone leerlingen de opdracht te geven de geschiedenis van hun herkomstland aan de hand van het algemene tijdvakkenkader in kaart te brengen (als zij daarvoor willen kiezen, uiteraard).
- De kandidaat voert een of meer opdrachten uit in het kader van 'oriëntatie op studie en beroep' (zie de opmerking hierover in paragraaf 4.5).

6. Verdeling van de leerstof

6.1 Inleiding

Hoe het leerplan havo en vwo eruitziet is onder andere afhankelijk van het antwoord op de volgende vragen:

1. Hoeveel tijd besteed je aan elk tijdvak?

Hoeveel tijd wil je besteden aan elk tijdvak en aan elk kenmerkend aspect? Het antwoord op deze vraag zal onder andere afhangen van de verdeling van de vragen over de periodes op het centraal examen, maar vooral ook van het aantal punten dat per periode behaald kan worden.

Ten aanzien van het percentage scorepunten dat besteed wordt aan de niet gespecificeerde kenmerkende aspecten in verhouding tot de historische contexten wordt voor vwo gedacht aan 35% : 65% met een marge van + of - 7%; voor havo is de verdeling 25% : 75%, eveneens met een marge van 7%

2. Hoe zijn de lessen verdeeld?

Bij het maken van een leerplan is het uiteraard van belang rekening te houden met het aantal lessen (aantal slus) per leerjaar. Veel scholen hebben acht lessen geschiedenis op het vwo (verdeeld als 3 + 3 + 2, 3 + 2 + 3 of 2 + 3 + 3) en vijf lessen op het havo (3 + 2 of 2 + 3).

3. In welke volgorde behandel je de tien tijdvakken?

Het ligt voor de hand om de tijdvakken te behandelen van tijdvak 1 t/m tijdvak 10. Er kan echter reden zijn om hiervan af te wijken, bijvoorbeeld als je domein D behandelt leerjaar 4 in samenwerking of afstemming met maatschappijleer. In dat geval kan het zinvol zijn te beginnen met tijdvak 8 (zie hieronder voor een voorbeelduitwerking). Ook zijn er collega's die er juist bewust voor kiezen om te beginnen met de twintigste eeuw in klas vier. Argument is dan dat je, met oudere leerlingen, dieper kunt ingaan op de eerste tijdvakken.

4. Wanneer en hoe komen de thema's aan bod?

In het kader van Domein C moeten op het havo twee en op het vwo respectievelijk vier (E&M) en vijf (C&M) thema's behandeld worden. Voor de wijze waarop dit gebeurt en wanneer zijn verschillende varianten mogelijk. Men kan ervoor kiezen om eerst de oriëntatiekennis van een of meer tijdvakken te behandelen en vervolgens een thema. Dit thema kan, als verdieping, betrekking hebben op de behandelde leerstof of over een heel ander onderwerp gaan. Een andere mogelijkheid is om de oriëntatiekennis te behandelen in de vorm van een (diachronisch) thema. Een optie is ook om de hele oriëntatiekennis, of een deel ervan, te behandelen in de vorm van thema's.

5. Geef je een of meer praktische opdrachten?

Ondanks het feit dat de verplichting daartoe is vervallen, maakt een praktische opdracht op veel scholen nog steeds deel uit van het programma. Deze opdracht kan betrekking hebben op elk willekeurig onderwerp. De praktische opdracht is dan de invulling van een van de thema's. Je kunt er ook voor kiezen om een deel van de oriëntatiekennis te verwerken in een praktische opdracht. De opdracht komt dan niet als aanvulling op, maar in plaats van de behandeling van een deel van de oriëntatiekennis. Sinds de 'verlichtingsmaatregel' van 2018 vullen bijvoorbeeld

veel docenten op het havo zó onderdelen van de eerste vier tijdvakken in. Een combinatie is uiteraard ook mogelijk.

6. Wanneer behandel je domein D?

Gezien de periode waarop het onderwerp 'De geschiedenis van de parlementaire democratie en de rechtsstaat' (domein D) betrekking heeft, ligt het misschien voor de hand om dit onderwerp te behandelen na of gelijktijdig met de tijdvakken 8 t/m 10. Het is echter ook goed denkbaar dat het onderwerp wordt behandeld in afstemming met maatschappijleer (zie verderop, hoofdstuk 8, en bijlage 3). Domein B (rechtsstaat) en domein C (parlementaire democratie) van dat vak hebben betrekking op de werking van democratie en rechtsstaat. In dat geval ligt behandeling in leerjaar vier (havo/vwo) of vijf (vwo) waarschijnlijk meer voor de hand.

7. Ga je domein B herhalen in de laatste periode van het examenjaar?

Het centraal examen heeft vanaf 2015 betrekking op domein B in relatie tot domein A. Omdat deze stof waarschijnlijk in alle leerjaren wordt behandeld kan het voor de hand liggen om, in de periode voorafgaand aan het examen, tijd te besteden aan herhaling. De hoeveelheid tijd die je hieraan wilt besteden heeft consequenties voor de verdeling van de leerstof. Mogelijk is herhaling minder noodzakelijk als er cumulatief wordt getoetst (zie ook het hoofdstuk over het PTA).

6.2 Mogelijkheden om de leerstof te verdelen

Het geschiedenisprogramma is vol. Er zijn 49 kenmerkende aspecten, verspreid over de tien tijdvakken, drie, respectievelijk vier historische contexten, twee, vier of vijf thema's en de geschiedenis van de democratische rechtsstaat en de parlementaire democratie.

Er zijn verschillende manieren waarop je dit gehele programma kunt behandelen. Je kunt er bijvoorbeeld voor kiezen om eerst de 49 kenmerkende aspecten van alle tijdvakken te behandelen (domein A en B) en daarna de diepte in gaan via de thema's en de drie of vier voorgeschreven historische contexten (domein A, B, C en D).

Maar je kunt er ook voor kiezen de oriëntatiekennis te integreren in thema's en historische contexten. Ook kun je eerst de kenmerkende aspecten van een aantal tijdvakken aan de orde te stellen en vervolgens een thema en/of historisch context behandelen, enzovoorts.

Tijdvak	5	6	7	8	9	10
	16 ^e eeuw	17 ^e eeuw	18 ^e eeuw	19 ^e eeuw	1900 - 1945	1945 - heden
	Britse rijk			Duitsland		
						Nederland
kenmerkende aspecten	18, 21	25	27, 29, 30	31, 32, 33, 34, 35, 36	37, 38, 39, 40, 41, 42	45, 46, 47, 48, 49

Figuur 1: overzicht gespecificeerde kenmerkende aspecten in de nieuwe syllabus voor het havo

Tijdvak	4	5	6	7	8	9	10
	1000 - 1500	16 ^e eeuw	17 ^e eeuw	18 ^e eeuw	19 ^e eeuw	1900 - 1945	1945 - heden
	Lage Landen					China	
				Verlichting			Duitsland
kenmerkende aspecten	13, 14, 17	21, 22	23, 24, 25, 26	27, 28, 29, 30	31, 32, 33, 34 , 35, 36	37, 38 , 39, 40, 41, 42, 44	45, 46, 48,
NB. Kenmerkende aspecten die in HC China in een ander tijdvak aan de orde komen dan gebruikelijk, zijn cursief gemaakt							

Figuur 2: overzicht gespecificeerde kenmerkende aspecten in de nieuwe syllabus voor het vwo

Havo

Onderstaand voorbeeld gaat uit van drie lessen in havo 4 en twee lessen in havo 5. Ook gaat het ervan uit dat je ruim de tijd wilt nemen voor herhaling van oriëntatiekennis.

	periode	aantal weken	aantal lessen	tijdvakken
4	1	9	27	tijdvak 1 t/m 4 en thema 1
	2	9	27	tijdvak 5 en 6 en thema 2
	3	9	27	tijdvak 7 en een deel van HC Britse rijk
	4	9	27	tijdvak 8 en een deel van HC Britse rijk; Domein D
5	1	9	18	tijdvak 9 en HC Duitsland
	2	9	18	tijdvak 10 en HC Nederland
	3	9	18	herhaling
	4			centraal examen

Mogelijk is het, door cumulatief te toetsen, niet nodig tijd uit te trekken voor een herhalingsprogramma. In dat geval zou een verdeling van de leerstof er als volgt uit kunnen zien:

	periode	aantal weken	aantal lesuren	tijdvakken
4	1	9	27	tijdvak 1 t/m 4
	2	9	27	tijdvak 5 en 6 en thema 1
	3	9	27	tijdvak 7 en deel HC Britse rijk
	4	9	27	tijdvak 8 en deel HC Britse rijk
5	1	9	18	domein D en thema 2
	2	9	18	tijdvak 9 en HC Duitsland
	3	9	18	tijdvak 10 en HC Nederland
	4			centraal examen

vwo

Onderstaand voorbeeld gaat uit van drie lesuren in vwo 4 en 5 en twee lesuren in vwo 6. Ook in dit geval gaat het ervan uit dat je ruim tijd wilt besteden aan een herhaling van oriëntatiekennis.

	periode	aantal weken	aantal lesuren	tijdvakken
4	1	9	27	tijdvak 1 t/m 3 en thema 1
	2	9	27	tijdvak 4 en 5 en thema 2
	3	9	27	tijdvak 6 en thema 3
	4	9	27	tijdvak 7 en HC Lage Landen
5	1	9	27	tijdvak 8 en domein D
	2	9	27	tijdvak 8 en HC Verlichting
	3	9	27	tijdvak 9 en thema 4
	4	9	27	tijdvak 9 en HC Duitsland
6	1	9	18	tijdvak 10 en thema 5 <i>(voor wie het betreft)</i>
	2	9	18	tijdvak 10 en HC China
	3	9	18	herhaling
	4			centraal examen

Net als bij het havo is het door cumulatief te toetsen misschien niet nodig om tijd uit te trekken voor een herhalingsprogramma. In dat geval zou een verdeling van de leerstof er als volgt uit kunnen zien.

	periode	aantal weken	aantal lesuren	tijdvakken
4	1	9	27	tijdvak 1 en 2 en thema 1
	2	9	27	tijdvak 3 en 4 en thema 2
	3	9	27	tijdvak 5 en thema 3
	4	9	27	tijdvak 6 en 7
5	1	9	27	HC Lage Landen
	2	9	27	tijdvak 8 en HC Verlichting
	3	9	27	Domein D en thema 4
	4	9	27	tijdvak 9 en thema 5 (<i>voor wie het betreft</i>)
6	1	9	18	HC China (of Duitsland)
	2	9	18	tijdvak 10
	3	9	18	HC Duitsland (of China)
	4			centraal examen

Voorbeeld van leerstofordening

vwo 4 (3 uur)	Examenstof	Thema en vaardigheid
P1	Domein B: Oriëntatiekennis: prehistorie en Oudheid (1 & 2)	Domein C: Thema geschiedenis en de actualiteit (over meerdere perioden)
	Domein A	
P2	Domein B: Oriëntatiekennis (vroeg) Middeleeuwen (3)	
	Domein A	
P3	Domein B: Oriëntatiekennis (hoge en late) Middeleeuwen (4)	Domein C: Thema Christendom (ontstaan tot en met Reformatie) in samenwerking met LEVO
	Domein A	
P4	Domein B: Oriëntatiekennis 16 ^e Eeuw (5)	
	Domein B: HC Lage Landen	
	Domein A	
P5	Domein B: Oriëntatiekennis 17 ^e eeuw (6)	
	Domein B HC Lage Landen	
	Domein A	

vwo 5 (2 uur)	Examenstof	Thema en vaardigheid
P1	Domein B: Oriëntatiekennis 18 ^e eeuw (8)	Domein C: Thema Amerikaanse revolutie en de expansie VS (tot 1914)
	Domein B: HC Verlichting	
	Domein A	
P2	Domein B: Oriëntatiekennis 18 ^e eeuw (8)	
	Domein B: HC Verlichting	
	Domein A	
P3	Domein B: oriëntatiekennis 19 ^e eeuw (9)	Domein D: rechtsstaat en democratie
	Domein A	
P4	Domein B: Oriëntatiekennis 19 ^e eeuw (9)	Domein C: emancipatie (vrije keuze; ism Nederlands)
	Domein A	
P5	Domein B: Oriëntatiekennis 20 ^e eeuw (10)	
	Domein A: theorie van geschiedenis	

vwo 6 (2,5 uur)	Examenstof	Thema en vaardigheid
P1	Domein B: Oriëntatiekennis 20 ^e eeuw (10)	Domein C: War Poetry (in samenwerking met Engels)
	Domein A	
P2	Domein B: Oriëntatiekennis 19e en 20 ^e eeuw	
	Domein B: HC China	
	Domein A	
P3	Domein B: Oriëntatiekennis 20 ^e eeuw	
	Domein B: HC Duitsland	
	Domein A	
P4	Herhaling en examentraining	
P5		

7. Het PTA

7.1 Functies van het PTA

In de eerste plaats is het *Programma van Toetsing en Afsluiting* (PTA) een document dat bedoeld is om leerlingen, ouders/verzorgers, docenten en directie te informeren over de inhoud en de wijze van afname van het schoolexamen. Het PTA dient voor kandidaten zo leesbaar en helder mogelijk te zijn.

In de tweede plaats is het PTA een verantwoording van de school aan de inspectie. Sommige scholen sturen de inspectie het PTA zoals dat onder kandidaten is verspreid; andere scholen sturen een uitgebreidere versie.

Onderdelen van het PTA

In het vakspecifieke deel van het PTA worden de volgende onderdelen besproken:

1. De onderdelen van het schoolexamen die worden getoetst, verdeeld over de leerjaren.
2. Een specificatie van de te bestuderen stof per onderdeel.
3. De toetsvorm of opdrachtvorm (schriftelijk, mondeling, praktijkopdracht, praktische opdracht of handelingsopdracht).
4. Het gewicht van de toets of opdracht.
5. Het moment van afname van een toets.
6. De tijdsduur van de toets.

7.2 Wanneer beginnen met schoolexamentoetsen?

Soms vindt de leiding van een school het niet wenselijk om aan het begin van de tweede fase al schoolexamentoetsen af te nemen. Voor het vwo gaat het dan om het vierde leerjaar en voor het havo om de eerste helft van het vierde leerjaar. Sommige geschiedenisdocenten delen deze opvatting. Zo merkte een collega op dat hij in havo 4 een zeer diverse instroom heeft: leerlingen uit havo 3, maar ook uit vmbo 4/tl met of zonder geschiedenis in hun pakket. In deze situatie is het volgens hem niet wenselijk direct met schoolexamentoetsen te beginnen. Volgens anderen is de overgang van klas drie naar vier ook voor vwo-leerlingen moeilijk. Om die reden verdient het misschien aanbeveling ook op het vwo niet te snel te beginnen met schoolexamentoetsen.

Sinds de tijdvakken centraal getoetst worden (2015) levert het later beginnen met schoolexamentoetsen her en der problemen op. Onderstaande suggesties bieden hiervoor mogelijk een oplossing.

- De toetsen in de eerste periodes tellen alleen als proefwerk, de toets in de laatste periode telt als schoolexamentoets en gaat over de tot dan toe behandelde stof.
- Je geeft in het begin van het vijfde leerjaar (vwo) of de tweede helft van het vierde leerjaar een schoolexamentoets over de daarvoor behandelde leerstof.

7.3 Waaraan moet je denken bij het schrijven van een PTA?

Inhoud, vorm en tijdstip van de toetsing is, binnen de kaders van de school, aan de sectie. Schoolkaders kunnen beperkingen opleggen aan de keuzevrijheid. Een school kan er bijvoorbeeld voor kiezen de toetsweken af te schaffen in verband met het totale aantal te geven lessen of niet toestaan om in een schooljaar zowel schoolexamentoetsen als andere toetsen af te nemen. Ook zijn er scholen die overwegen alleen in het examenjaar schoolexamentoetsen af te nemen. Deze laatste optie maakt een PTA voor het vak geschiedenis wel erg lastig. Immers, het schoolexamen heeft in de praktijk niet alleen betrekking op twee (havo), respectievelijk vier/vijf (vwo) thema's, het onderwerp over parlementaire democratie en rechtsstaat, maar ook op de oriëntatiekennis.

Vormvoorschriften voor het schoolexamen zijn er niet. Dat betekent dat secties naast toetsen met open en/of gesloten vragen bijvoorbeeld ook tijdvakdossiers of verslagen van een bezoek aan een tentoonstelling of voorstelling deel kunnen laten uitmaken van het schoolexamen.

De sectie kan zelf bepalen of de leerlingen een praktische opdracht moeten maken en wat het onderwerp daarvan is. Je kunt bijvoorbeeld de kenmerkende aspecten van een tijdvak als onderwerp voor een praktische opdracht nemen, maar de praktische opdracht kan ook betrekking hebben op een thema.

De weging van de diverse schoolexamens is niet meer vastgelegd en wordt overgelaten aan de sectie. De sectie kan ervoor kiezen onderdelen te examineren die niet voor alle leerlingen hetzelfde zijn. Het is ook de sectie die bepaalt of de oriëntatiekennis ook wordt getoetst in het schoolexamen.

Een andere keuze, die de sectie dan wel school moet maken, is in welk leerjaar of in welke leerjaren er schoolexamentoetsen worden afgenomen (zie ook 3.2).

Mocht een sectie zoveel mogelijk vrijheid willen met betrekking tot het aantal toetsen, het tijdstip van toetsing en de omvang van de toetsen, dan kan ze kiezen voor een aantal voortgangstoetsen en slechts een of enkele schoolexamentoetsen.

Andere keuzes die gemaakt moeten worden zijn:

- Hoeveel toetsen maken deel uit van het schoolexamen?
- Welke vorm hebben de schoolexamentoetsen? Wordt de oriëntatiekennis bijvoorbeeld ook getoetst of als onderdeel van een of meer thema's?
- Wordt de oriëntatiekennis gestapeld (cumulatief) getoetst?

Herkansingsregeling

De herkansingsregeling kan ook in het algemene, voor alle leerlingen geldende deel worden opgenomen, mits daarover geen interpretatieverschillen kunnen ontstaan. Concreet betekent dit dat als in de herkansingsregeling bijvoorbeeld staat dat leerlingen na elke toetsweek/-periode één toets van één vak mogen herkansen, er dan voor die toetsweek/-periode voor een vak geen twee toetsen/praktische opdrachten mogen staan. Is dat wel het geval dan is het raadzaam duidelijk te vermelden welk onderdeel wel en welk onderdeel niet herkansbaar is.

7.4 Weging van toetsen

De meeste docenten ervaren dat de leerlingen moeten wennen aan het niveau in de vierde klas. Dit geldt in het bijzonder voor havoleerlingen die afkomstig zijn van het vmbo. Vanwege deze opstartproblemen is het te overwegen om de eerste toetsen niet te zwaar te laten meetellen. Een start met lage cijfers kan negatief uitwerken op de motivatie van leerlingen.

Hoe zwaar tellen toetsen mee?

Moeten schoolexametoetsen in het laatste schooljaar zwaarder meetellen dan schoolexamens in voorexamenjaren? Op deze vraag is geen eenduidig antwoord te geven. Enerzijds moeten de leerlingen de mogelijkheid hebben om de cijfers, behaald in de voorexamenjaren, op te halen in het examenjaar. De instroom in havo 4 is zeer divers; die bestaat niet alleen uit leerlingen uit havo 3, maar ook uit vmbo 4/tl met of zonder geschiedenis in hun pakket. Verder is de overgang van klas drie naar klas vier voor veel leerlingen (ook op het vwo) niet eenvoudig. Ook dit pleit ervoor de schoolexametoetsen in het begin niet te zwaar te laten wegen.

Anderzijds worden de toetsen in de loop van de jaren moeilijker – en vaak ook langer, als oefening voor het eindexamen - en is het dus niet nodig toetsen in het examenjaar zwaarder mee te laten tellen. Verder zou men van mening kunnen zijn dat de prestatiedruk in alle leerjaren dezelfde moet zijn of dat het voor de transparantie van het schoolexamen goed is als er niet te veel verschil bestaat tussen de weging van afzonderlijke toetsen. Het is lastig te motiveren waarom de ene toets voor 3% meetelt en de andere voor 30%.

Havo

Hieronder staan twee voorbeelden van PTA's. De belangrijkste verschillen zijn dat het eerste PTA ervan uitgaat dat er in de eerste helft van leerjaar vier slechts voortgangstoetsen worden gegeven en dat er niet cumulatief wordt getoetst. In het tweede PTA maken alle toetsen deel uit van het schoolexamen, waardoor er ook de eerste helft van leerjaar vier thema's behandeld kunnen worden. Ook heeft elk schoolexamen in het tweede PTA betrekking op alle eerder behandelde leerstof.

Voorbeeld 1

	Periode	Datum afsluiting	Weging (%)	Vorm (s/m/p)	Duur (min)	Herkansbaar	Omschrijving
4	1	Toetsweek	v	s	50	n	Domein A en B: tijdvakken 1 t/m 4; Hoofdstukken 1 t/m 4 van + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	v	s	50	n	Domein A en C: tijdvak 5 en 6 + hc1; Hoofdstuk 5 en 6 van + hc 1 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	20%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 7 + thema 1 en 2; Hoofdstuk 7 van + stencils + aantekeningen + thema 1 en 2

	4	Toetsweek	20%	s	50	j	Domein A en B: tijdvakken 8 + domein D; Hoofdstuk 8 van + katern domein D + stencils + aantekeningen
5	1	Toetsweek	20%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 9 + hc2; Hoofdstuk 9 van + hc2 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	20%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 10 + hc 3; Hoofdstuk 10 van + hc 3 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	20%	s	100	j	Domein A en B: tijdvakken 5 t/m 10 + hc 1 t/m 3; Hoofdstukken 5 t/m 10 van + hc 1 t/m 3 + stencils + aantekeningen
	4	CE					

Voorbeeld 2

In dit voorbeeld tellen alle toetsen mee voor het schoolexamen en worden er in (vrijwel) elke toets ook vragen gesteld over de voorafgaande leerstof.

	Periode	Datum afsluiting	Weging (%)	Vorm (s/m/p)	Duur (min)	Herkansbaar	Omschrijving
4	1	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en B: tijdvakken 1 t/m 4 + thema 1; Hoofdstukken 1 t/m 4 van ... + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en C: tijdvak 5 en 6 + hc1; Hoofdstukken 5 en 6 van ... + HC1 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 7; Hoofdstukken 5 t/m 7 van ... + stencils + aantekeningen + thema 2
	4	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en B: tijdvakken 8 + domein D; Hoofdstukken 5 t/m 8 van ... + katern domein D + stencils + aantekeningen
5	1	Toetsweek	20%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 9 + hc2; Hoofdstukken 5 t/m 9 van ... + HC2 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	20%	s	100	j	Domein A en B: tijdvak 10 + hc 3; Hoofdstukken 5 t/m 10 van ... + hHC3 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	20%	s	150	j	Domein A en B: tijdvakken 6 t/m 10 + HC 1 t/m 3; Hoofdstukken 5 t/m 10 van ... + HC1 t/m 3 stencils + aantekeningen
	4	CE					

Vwo

Hieronder staan vier voorbeelden van PTA's. Elk voorbeeld wordt nader toegelicht.

Voorbeeld 1

In dit voorbeeld worden in leerjaar vier alleen voortgangstoetsen gegeven. Omdat, in ieder geval, de thema's een plaats moeten krijgen in het schoolexamen telt het gewogen gemiddelde van de toetsen in leerjaar vier voor 20% mee (of, naar wens, voor een ander percentage).

	Periode	Datum afsluiting	Weging (%)	Vorm (s/m/p)	Duur (min)	Herkansbaar	Omschrijving
4	1	Toetsweek		s	50	n	Domein A, B en C: tijdvakken 1 t/m 3 + thema 1; Hoofdstukken 1 en 2 van + katern thema 1 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek		s	50	n	Domein A, B en C: tijdvak 4 en 5 + HC1; Hoofdstuk 4 en 5 van + katern HC1 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek		s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 6 + thema 2 + HC1; Hoofdstuk 6 van + katern thema 2 + HC 1+ stencils + aantekeningen
	4	Toetsweek		s	50	j	Domein A en B: tijdvak 7 + thema 3; Hoofdstuk 7 van + katern 3 + stencils + aantekeningen
	Gemiddelde klas 4			20%			
5	1	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A, B en D: tijdvak 8 + democratie en rechtsstaat; Hoofdstuk 8 van + katern democratie en rechtsstaat + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 8 + HC2; Hoofdstuk 8 van + HC2 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 9 + thema 4; (eerste helft) Hoofdstuk 9 van + katern thema 4 + stencils + aantekeningen
	4	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 9 + hc3; Tweede helft Hoofdstuk 9 van + hc3 + stencils + aantekeningen
6	1	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 10 + thema 5; Hoofdstuk 10 van + stencils + aantekeningen

2	Toetsweek	10%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 10 + hc4; Hoofdstuk 10 van + hc4 + stencils + aantekeningen
3	Toetsweek	20%	s	100	j	Domein A en B: tijdvak 1 t/m 10; Hoofdstuk 1 t/m 10 van + HC 1 t/m 4 stencils + aantekeningen
4	CE					

Voorbeeld 2

In dit voorbeeld worden er geen cumulatieve toetsen gegeven en wordt de laatste periode in het examenjaar gebruikt voor het herhalen van de leerstof die op het centraal examen wordt getoetst.

	Periode	Datum afsluiting	Weging (%)	Vorm (s/m/p)	Duur (min)	Herkansbaar	Omschrijving
4	1	Toetsweek	8%	s	50	n	Domein A, B en C: tijdvakken 1 t/m 2 + thema 1; Hoofdstukken 1 en 2 van + katern thema 1 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	8%	s	50	n	Domein A, B en C: tijdvak 3 en 3 + HC1 Hoofdstuk 4 en 5 van + katern HC1 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 6 + thema 2 en HC 1; Hoofdstuk 6 van + katern thema 2 + HC 1 + stencils + aantekeningen
	4	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 7 + 8 + thema 3 Hoofdstuk 7 van + katern thema 3 + stencils + aantekeningen
5	1	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en D: tijdvak 8 + democratie en rechtsstaat Hoofdstuk 8 van + katern democratie en rechtsstaat + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 8 + HC2; Hoofdstuk 8 van + HC2 + katern thema 2 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 9 + thema 4; pagina ... van Hoofdstuk 9 + katern thema 4 + stencils + aantekeningen
	4	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 9 / 10 + HC Pag. van Hoofdstuk 9 van + HC3 + stencils + aantekeningen

6	1	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 10 + HC 3 thema 5; Hoofdstuk 10 van + katern thema 5 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 10 + hc4; Hoofdstuk 10 van + hc4 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	20%	s	100	j	Domein A en B: tijdvak 1 t/m 10; Hoofdstuk 1 t/m 10 van + hc 1 t/m 4 stencils + aantekeningen
	4	CE					

Voorbeeld 3

In dit voorbeeld tellen alle toetsen mee voor het schoolexamen en worden er in elke toets ook vragen gesteld over de voorafgaande leerstof. De school/docent kiest er in dit voorbeeld voor, éérst alle tijdvakken door te gaan, en de HC alléén in het laatste jaar te behandelen.

	Periode	Datum afsluiting	Weging (%)	Vorm (s/m/p)	Duur (min)	Herkansbaar	Omschrijving
4	1	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvakken 1 en 2 + thema 1; Hoofdstukken 1 en 2 van + katern thema 1 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 3 en 4 + thema 2; Hoofdstuk 1 t/m 4 van + katern thema 2 + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 5 + thema 3; Hoofdstuk 1 t/m 5 van + katern thema 3 + stencils + aantekeningen
	4	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 6; Hoofdstuk 1 t/m 6 van + stencils + aantekeningen
5	1	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 7 + thema 4; Hoofdstuk 1 t/m 7 van + thema 4 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en D: tijdvak 8 + democratie en rechtsstaat; Hoofdstuk 1 t/m 8 van + katern democratie en rechtsstaat + stencils + aantekeningen
	3	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: tijdvak 9 Hoofdstuk 1 t/m 9 van + stencils + aantekeningen

	4	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A, B en C: tijdvak 10 + thema 5; Hoofdstuk 1 t/m 10 + katern thema 5 + stencils + aantekeningen
6	1	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: HC1 + 2 Hoofdstuk 1 t/m 10 van + HC1 + HC2 + stencils + aantekeningen
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	Domein A en B: HC2 en HC 3 Hoofdstuk 1 t/m 10 (eerste helft) van + stencils + aantekeningen + HC 1 + HC 2 + HC 3
	3	Toetsweek	20%	s	100	j	Domein A en B: HC 1 t/m 4 En oriëntatiekennis 1 t/m 10
	4	CE					

Voorbeeld 4

In dit voorbeeld wordt de leerstof in de vorm van thema's aan de orde gesteld. In elke periode wordt een thema behandeld, waarin zowel de oriëntatiekennis van een of meer tijdvakken aan de orde komt als een van de thema's van domein C of het thema van domein D of een historische context. In elke toets worden ook vragen gesteld over de voorafgaande leerstof.

	Periode	Datum afsluiting	Weging (%)	Vorm (s/m/p)	Duur (min)	Herkansbaar	Omschrijving
4	1	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 1 over prehistorie en oudheid (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 1 en 2); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 en 2)
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 2 over middeleeuwen (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 3 en 4); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 4)
	3	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 3 over zestiende eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 5 + historische context 1); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 5)
	4	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 4 over zeventiende eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 6 + historische context 1); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 6 plus HC 1)

5	1	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 5 over achttiende eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 7+ historische context 2); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 7)
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 6 over negentiende eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 8 + domein D + historische context 2); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 8)
	3	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 7 over negentiende eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 8 + historische context 3); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 6)
	4	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 8 over eerste helft twintigste eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 9)

6	1	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 9 over tweede helft twintigste eeuw (inclusief oriëntatiekennis tijdvak 10 + historische context 3); * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 10)
	2	Toetsweek	8%	s	50	j	* thema 10 over niet-westerse geschiedenis inclusief historische context 4 * beschrijving leerstof (tijdvak 1 t/m 10)
	3	Toetsweek	20%	s	100	j	• Herhaling oriëntatiekennis, inclusief HC 1 t/m 4
	4	CE					

8. Doorlopende leerlijn

*'Bijna alles komt bij geschiedenis één keer aan de orde om daarna nooit meer te kunnen worden gebruikt of toegepast. Dat is een probleem. Wat niet wordt herhaald, gebruikt of toegepast, wordt niet alleen gemakkelijk vergeten, het is leerlingen ook moeilijk duidelijk te maken waarom ze dat eigenlijk moeten leren.'*¹

Van oudsher is het curriculum geschiedenis concentrisch opgebouwd. Leerlingen leren over personen, verschijnselen en ontwikkelingen in steeds grotere cirkels – van dichtbij naar ver weg (lokaal, landelijk, Europees, Wereld), en met een toenemende complexiteit.

In 2006 zijn de nieuwe kerndoelen voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs vastgesteld. Het systeem van de tien tijdvakken is daarin expliciet, de kenmerkende aspecten meer impliciet, een rol in gaan spelen. In samenhang met de eindtermen, zoals eerder beschreven, is er dus nog steeds sprake van een doorlopende, concentrisch opgebouwde leerlijn Geschiedenis van po naar het einde van havo en vwo. Docenten in zowel de onderbouw vo als de bovenbouw geven echter in meerderheid aan dat zij in de praktijk niet kunnen voortbouwen op al aanwezige kennis.

In 2018 is onder de naam curriculum.nu een traject van start gegaan om kerndoelen en eindtermen voor alle verplichte vakken in het funderend onderwijs integraal te herzien. Ontlasting van het als overladen ervaren leerplan en het herstellen van stevige doorlopende leerlijnen is daarbij een belangrijk speerpunt. Een en ander zal naar verwachting in 2021 leiden tot nieuwe kerndoelen en eindtermen, ook voor het vak Geschiedenis.

8.1 Kerndoelen Primair onderwijs

De huidige kerndoelen po zijn in 2006 vastgesteld. In vergelijking met de generatie daarvoor zijn het er veel minder, en zijn ze veel globaler van aard. Doelen voor het vak geschiedenis worden gesteld in het hoofdstuk *'Oriëntatie op Jezelf en de Wereld'* (OJW). Daarbinnen is er een apart kerndoel (36) over staatsinrichting. Na lang getouwtrek is de canon van Nederland in 2010 aan kerndoel 52 toegevoegd. Haar inhouden zijn echter niet als zodanig verplicht gesteld, maar dienen ter adstructie van het te behandelen tijdvakkenkader. Op nummervolgorde zijn de kerndoelen die met geschiedenis verband houden:

Kerndoel 36 (staatsinrichting)

"De leerlingen leren hoofd zaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger."
Nieuw was indertijd de toevoeging van Europa.

Kerndoel 51 (historisch denken en redeneren)

¹ 1

Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (2001). *Verleden, heden en toekomst*. Enschede: SLO.

"De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren."

Kerdoel 52 (tijdvakkenkader en oriëntatiekennis)

"De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en holocaust; televisie en computer. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken."

Hoewel geadviseerd was kenmerkende aspecten ook voor het po expliciet te benoemen, zijn deze in de kerndoelen niet als zodanig gespecificeerd. In de uitwerking van de zogenoemde canonvensters zijn ze wel op een herkenbare manier gebruikt. Die toevoeging over de canonvensters stamt uit 2010, maar is niet in alle documenten op het internet zichtbaar.

Kerdoel 53 (oriëntatiekennis)

"De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis."

Hoewel geadviseerd was, geschiedenis in het po te beperken tot Nederland, verwijst dit kerndoel ook naar de wereldgeschiedenis.

Uitwerking van de kerndoelen

Voor de groepen 1/2, 3/4, 5/6 en 7/8 zijn de zeer globale kerndoelen 36, 51, 52 en 53 nader uitgewerkt in *Tussendoelen en Leerlijnen* (TULE), te vinden op de website van SLO, <http://tule.slo.nl/>). Kerndoel 52 en 53 zijn tesamen helemaal ingevuld met onderwerpen uit de geschiedenis van Nederland, inclusief de 50 zogenoemde canonvensters.

8.2 kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs

Ook voor de onderbouw vo zijn de kerndoelen in 2006 vastgesteld. Doelen voor Geschiedenis worden hierin gesteld onder het hoofdstuk Mens en Maatschappij. Het betreft (met name) de kerndoelen 37, 40 en 44. Ook de andere spelen op verschillende manieren echter een rol in het geschiedenisonderwijs, of kunnen dat doen.

Kerdoel 37 (oriëntatiekennis).

"De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken:

- tijd van jagers en boeren (prehistorie tot 3000 voor Chr.);
- tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Chr.–500 na Chr.);
- tijd van monniken en ridders (500–1000);
- tijd van steden en staten (1000–1500);
- tijd van ontdekkers en hervormers (1500–1600);
- tijd van regenten en vorsten (1600–1700);
- tijd van pruiken en revoluties (1700–1800);
- tijd van burgers en stoommachines (1800–1900);
- tijd van wereldoorlogen (1900–1950), en
- tijd van televisie en computer (1950–heden).

De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken."

Kerdoel 40 (historisch denken en redeneren?)

"De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken."

Kerdoel 44 (staatsinrichting)

"De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn."

Andere kerndoelen vo die voor geschiedenisonderwijs in de onderbouw van het vo relevant zijn, zijn:

Kerdoel 36

"De leerling leert **betekenisvolle vragen** te stellen over **maatschappelijke kwesties** en verschijnselen, daarover een **beargumenteerd standpunt** in te nemen en te verdedigen, en daarbij **respectvol met kritiek om te gaan**."

Kerdoel 43

"De leerling leert over **overeenkomsten, verschillen en veranderingen** in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit."

Kerdoel 45

"De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld."

Kerdoel 47

"De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun **achtergrond**, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien."

Het geschiedeniscurriculum in de onderbouw vo bouwt zo nadrukkelijk voort op dat in het po, en leidt toe naar dat in de bovenbouw. Niettemin valt op dat het historisch denken en redeneren (de zgn. structuurbegrippen) voor de onderbouw vo niet heel sterk zijn uitgewerkt. De staatsinrichting van de EU staat in het po wel op het program, in de onderbouw vo niet. Ook hier is in 2010 toegevoegd dat de canonvensters illustratief gebruikt dienen te worden. Recent onderzoek laat echter zien, dat de canon in po wél, maar in het vo nauwelijks gebruikt wordt.

Net als voor het primair onderwijs, zijn de kerndoelen ook voor de onderbouw nader uitgewerkt in tussendoelen. Daarbij is, mede ook met het oog op praktijken van geïntegreerde vakken in de

onderbouw vo, gebruik gemaakt van álle kerndoelen uit het hoofdstuk MM (<http://leerplaninbeeld.slo.nl/>).

Tweede fase

Het examenprogramma, zoals elders in de handreiking besproken, bouwt voort op het curriculum van de onderbouw vo. Een doorlopende leerlijn van onderbouw naar bovenbouw wordt het best gewaarborgd als ook in de onderbouw al gewerkt wordt met het systeem van de tien tijdvakken en er aandacht is voor de kenmerkende aspecten. Dat betekent niet dat die als zodanig moeten worden getoetst of bevraagd, laat staan uit het hoofd geleerd. Wel kunnen de begrippen die zij operationaliseren (zie hierboven, pagina 25) al in de onderbouw te koppelen aan het juiste tijdvak en het zo gericht te gebruiken.

De aansluiting van klas drie naar vier wordt beter als er ook in de onderbouw cumulatief wordt getoetst.

Zoals eerder opgemerkt wordt op dit moment gewerkt aan een integrale herziening van de curricula. Beoogd is, dat in 2021 of 2022 nieuwe kerndoelen zullen zijn, ook voor geschiedenis, waarin de doorlopende leerlijn nog beter zichtbaar zal zijn.

9. Afstemming met andere vakken

9.1 Afstemming

Geschiedenis is bij uitstek een vak dat aspecten van andere vakken integreert. Daardoor zijn combinaties met veel andere vakken denkbaar. Maatschappelijke verschijnselen als migratie, verstedelijking, culturele beïnvloeding kunnen samen met aardrijkskunde en/of maatschappijleer worden bestudeerd. Economische ontwikkelingen zoals industrialisatie of handelsstromen samen met aardrijkskunde en/of economie. Ook samenwerking op literair-cultureel en vlak is goed mogelijk. Dan liggen verbanden met Nederlands, de moderne vreemde talen en/of de klassieke talen voor de hand. Samenwerking met culturele en kunstzinnige vorming en/of klassieke culturele vorming ligt zeer voor de hand: deze vakken bieden voor een belangrijk deel cultureel-historische context die bij kan dragen aan begrip van historische processen. Op scholen waar levensbeschouwing en/of filosofie wordt aangeboden, kan afstemming met geschiedenis wederzijds bevruchtend zijn. Tenslotte is ook samenwerking denkbaar met de bètawetenschappen: een stuk geschiedenis van de natuurwetenschappen en/of de biografie van een belangrijke natuurwetenschapper uit het verleden dient zich als mogelijkheid aan.

Samenwerken met andere vakken – in welke vorm of mate dan ook - is geen doel op zich. Als een school, docent of leerling er voor kiest om onderdelen van vakken met elkaar te verbinden, dan moet duidelijk zijn, wat daarvan het doel is (pedagogisch, didactisch, vakinhoudelijk) – en wat de al dan niet gecombineerde leerdoelen zijn van de deelnemende vakken.

In de onderbouw van het vo komt samenwerking veel voor. Rond de 40% van de leerlingen, met name in het vmbo en op vernieuwingsscholen, krijgt in de onderbouw het gecombineerde vak MM aangeboden. Rond het thema burgerschap en ook in combinatie met levensbeschouwing ontstaan in den lande daarnaast nieuwe vakkenclusters. Incidentele samenwerking rond thema's of projecten komt ook nog steeds veel voor (Tuithof e.a., 2017).

In de bovenbouw van havo en vwo is samenwerking tussen vakken veel minder ingeburgerd. Dat is opvallend omdat er, mede gezien de overlap tussen de verschillende examenprogramma's, tijdwinst en mogelijk ook verdieping mee te bewerkstelligen zou zijn. Goede afstemming of ook samenwerking met maatschappijleer over de wording en de werking van de rechtsstaat ligt voor de hand (zie bijlage 3). Ook afstemming rond literatuuronderwijs (Verlichting, Romantiek), kan overlappendheid van de curricula voor leerlingen wegnemen. In de bovenbouw kan samenwerking tussen vakken en inhouden gestalte krijgen binnen individuele opdrachten en/of profielwerkstukken. De vrijheid die bij de inrichting van het schoolexamen geldt (zie hoofdstuk 7), maakt het echter ook mogelijk klassikaal een samenwerkingsproject met een of meer andere vakken op te zetten en deel te laten uitmaken van het schoolexamen. In paragraaf 11.2

Vanuit het perspectief van de geschiedenisdocenten past hier een kanttekening. Juist doordat geschiedenis zich zo gemakkelijk met van alles en nog wat laat combineren, krijgt het vak vaak het karakter van een 'bijwagen'. Het eigenlijke onderwerp is vaak het maatschappelijke vraagstuk, het literaire of culturele thema, enzovoorts. Je kunt hiervoor waken door steeds helder te stellen wat de vak-eigen doelen zijn, die binnen een samenwerkingsproject behaald moeten worden. Het helpt ook om leerlingen (en collega's) goed te scholen in de historische denk- en redeneerwijzen van domein A en het referentiekader van domein B. Als deze goed in het gemeenschappelijke thema verwerkt zijn c.q. binnen het samenwerkingsproject aan bod

kunnen komen, kan de meerwaarde van een historische benadering goed tot zijn recht komen. Ook kun je bij bepaalde onderwerpen overwegen de historische dimensie *niet* als toevoeging te kiezen, maar als uitgangspunt. Zo kun je het thema 'urbanisatie' heel goed primair vanuit een historisch perspectief bespreken, om vervolgens uit te werken in de richting van geografische, economische en sociologische aspecten.

9.2 voorbeelden

Samenwerking met andere vakken zal in de bovenbouw, als gezegd, vaak in individuele projecten dan wel in het kader van profielwerkstukken plaatsvinden. Gezien de druk die op (centrale) eindexamen ligt, zullen eventuele experimenten in klasseverband sneller gewaagd worden in Domein C, de vrij te kiezen thema's, dan in de (verplichte) contexten die de oriëntatiekennis voor de examens toetsbaar maken. Toch verdient het overweging om ook –of juist- die verplichte historische contexten te verrijken en te verdiepen, dan wel om de relatieve last voor leerlingen te spreiden door actief gebruik te maken van wat zij bij andere vakken ook al leren of moeten doen. Ter illustratie geven we hiervan een aantal voorbeelden, uitgaande van de nieuwe historische contexten uit de syllabus.

Havo

De historische context over Het Britse rijk (1585 -1900) nodigt uit tot samenwerking met het (verplichte) vak Engels. Inzicht in de rol die het wereldrijk speelde (en speelt) in de Engelse cultuur en samenleving is relevant voor dat het schoolvak Engels, en verdiept andersom mogelijk het begrip van de HC. Ook romans en ooggetuigenverslagen, bijvoorbeeld over slavernij / de afschaffing daarvan en de opkomst van de industrie en de arbeidersbeweging, dragen hieraan bij. Met name paragraaf 3 kent een sterke economische component, die uitnodigt om met een collega economie vrijhandel en globalisering ook historisch te (doen) onderzoeken.

De historische context over Nederland 1948-2008 heeft veel raakvlakken met wat alle leerlingen leren bij maatschappijleer (Zie bijlage 3). De context heeft daarnaast een sterke cultuurhistorische insteek, hetgeen mogelijkheden biedt om aansluiting te zoeken bij CKV en Nederlands

vwo

De historische context Steden en burgers in de lage landen 1050 – 1700 heeft een uitgesproken sociaal-economische en ook ruimtelijke insteek. Dat maakt het mogelijk en ook inhoudelijk relevant om deze HC ook met een historisch-geografische en economisch-historische bril te bestuderen. Leerlingen die Filosofie in hun pakket hebben bestuderen voor dat eindexamen (vanaf 2020) eveneens een economisch thema ('Het goede Leven en de vrije Markt). Wat zij daarin over de geschiedenis van de vrije markt leren slaat gedeeltelijk aan bij, maar staat gedeeltelijk ook haaks op de inhoud van deze HC.

De historische context Verlichting 1650 – 1900 overlapt voor een gedeelte met het verplichte thema over staatsinrichting, en heeft daarmee sterke raakvlakken met Maatschappijleer. Verlichting (en Romantiek) zijn bovendien thema's die leerlingen ook krijgen aangeboden in het kader van literatuuronderwijs. Vooral de inhoud van paragraaf lijken omgekeerd met literatuur en kunst verdiept te kunnen worden.

Referenties

Adviescommissie Geschiedenisonderwijs (1998). *Het verleden in de toekomst*. Den Haag, maart 1998.

Anderson, L.W., Krathwohl, D.R., Airasian, P.W., Cruikshank, K.A., Mayer, R.E., Pintrich, P.R. et al. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. Boston: Addison Wesley Longman, Inc.

College voor Toetsen en Examens (2018). Toelichting bij de conceptsyllabi geschiedenis havo 2021 en vwo 2022. Verkregen van [https://www.examenblad.nl/document/toelichting-bij-de-conceptsyllabi/2018/f=/Toelichting bij de conceptsyllabi geschiedenis havo 2021 en vwo 2022.pdf](https://www.examenblad.nl/document/toelichting-bij-de-conceptsyllabi/2018/f=/Toelichting%20bij%20de%20conceptsyllabi%20geschiedenis%20havo%202021%20en%20vwo%202022.pdf)

Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (2001). *Verleden, heden en toekomst*. Enschede: SLO.

Erkens, T. (z.j.) *Toetsen met open vragen*. Verkregen van http://toetswijzer.kennisnet.nl/html/literatuur/openvragen_toetsenho.pdf.

Kaap, A. van der (2007). *Het nieuwe geschiedenisexamen in de tweede fase, deel 1 en 2*. Verkregen van <http://www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/publicaties/nieuwegeschiedenisexamen/>.

Kaap, A. van der (2007). *Het PTA in de tweede fase*. Verkregen van http://www.slo.nl/downloads/2008/AN_3.4594.095_PTA_Tweede_Fase.pdf/download.

Kaap, A. van der (2009). *Enquête nieuwe examenprogramma voor het vak geschiedenis*. Enschede: SLO. Verkregen van http://www.slo.nl/downloads/2009/Enquete_20nieuwe_20examenprogramma_20geschiedenis.pdf/download.

Kaap, A. van der (2012). *Het geschiedenisexamen in 2015*. Verkregen van <http://www.slo.nl/downloads/documenten/het-geschiedenisexamen-in-2015.pdf/>.

Kaap, A. van der & Visser, A. (2016) Vakspecifieke Trendanalyse Geschiedenis. Enschede: SLO verkregen via

Riessen, M. van, Logtenberg, A., & Van der Meijden, B. (2009). *Oriëntatiekennis toetsen, analyse en handreikingen, Landelijk Expertisecentrum Mens en Maatschappijvakken*. Amsterdam: IVGD.

Sanders, P. (ed.) (2011) *Toetsen op school*. Arnhem: Cito.

Storck, E. & E.R. de Graaf (2017). Meer en minder tegelijk. Adviezen van docenten bij 'groot onderhoud' aan de syllabus Geschiedenis, najaar 2016. Utrecht: CvTE verkregen via <https://www.vgnkleio.nl/content/uploads/2018/02/MEER-EN-MINDER-TEGELIJK.pdf>

Tuithof, H. (red.) (2018). Wat werkt als je samenwerkt? Voorbeelden van samenwerking tussen gammavakken. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Tuithof, H. & Visser, A. (2017). Verlichting van het eindexamenprogramma HAVO - een verslag. in *Kleio. tijdschrift van de Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland*. 58 (1) (februari 2017)

Visser, A., Kaap, A. van der (2016). Ideaal en Werkelijkheid. Over het geschiedeniscurriculum. in: *Kleio. tijdschrift van de Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland*. 57(8) 70 - 74 (november 2016)

Visser, A. & Tuithof, H. (2018). Nieuwe historische contexten eindexamens havo en vwo. Achtergronden bij keuzes. In: *Kleio. tijdschrift van de Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland*. 59 (1) 10 - 12 (februari 2018) verkregen van https://www.vgnkleio.nl/content/uploads/2018/02/K1_Historische-Contexten.pdf

Wilschut, A. (2007). *Handreiking nieuwe examenprogramma geschiedenis 2007*. Verkregen van http://www.slo.nl/downloads/archief/Handreiking_geschiedenis_DEFINITIEF.pdf/.

Wilschut, A., e.a. (2006). *Pilotproject examen geschiedenis havo 2006*. Verkregen van http://www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/vakken/geschiedenis/pilotproject/Geschiedenis_Examineren.pdf/download.

Wilschut, A., e.a. (2006). *Pilotproject examen geschiedenis havo 2006 bijlage*. Verkregen van http://www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/vakken/geschiedenis/pilotproject/Geschiedenis_Examineren_bijlage.pdf/download.

Wilschut, A., e.a. (2006). *Geschiedenis examineren op niveau. Rapport van het pilotproject CHMV-examen geschiedenis havo en vwo 2010*. Verkregen van <http://www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/vakken/geschiedenis/geschiedenis-examineren-op-niveau.pdf>

Bijlage 1: Examenprogramma geschiedenis havo

Bij het examenprogramma hoort een syllabus, waarin nader wordt gespecificeerd wat de leerlingen moeten kennen en kunnen voor het centraal examen. Deze staan op de website van het College voor Toetsing en Examens (CvTE) <http://www.examenblad.nl>.

Examenprogramma geschiedenis havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Historisch besef

Domein B Oriëntatiekennis

Domein C Thema's

Domein D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

Domein E Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A en B, de tijdvakken 5 t/m 10.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A, domein B de tijdvakken 1 t/m 4 en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:

- gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdlijn of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
- met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn.

2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:

- tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
- tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
- tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
- tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
- tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16e eeuw;
- tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17e eeuw;
- tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18e eeuw;
- tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19e eeuw;
- tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw;
- tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw.

3. De kandidaat kan:

- de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
- uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.

4. De kandidaat kan:

- in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
- de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;

5. De kandidaat kan:

- een vraag formuleren;
- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:

- in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
- onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken en gevolgen.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:

- het onderscheid tussen feiten en meningen;
- tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
- de rol van waardepatronen in heden en verleden;
- het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:

- de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
- bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
- uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

1. de levenswijze van jagers-verzamelaars;
2. het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
3. het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

4. de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
5. de klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
6. de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
7. de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest Europa;
8. de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

9. de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
10. het ontstaan en de verspreiding van de islam;
11. de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
12. het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

13. de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
14. de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;
15. het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
16. de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
17. het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

18. het begin van de Europese overzeese expansie;
19. het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
20. de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;
21. de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
22. het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

23. het streven van vorsten naar absolute macht;
24. de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
25. wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
26. de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

27. rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
28. voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
29. uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
30. de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

31. de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
32. discussies over de 'sociale kwestie';
33. de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
34. de opkomst van emancipatiebewegingen;
35. voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
36. de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

37. de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
38. het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
39. de crisis van het wereldkapitalisme;
40. het voeren van twee wereldoorlogen;
41. racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
42. de Duitse bezetting van Nederland;
43. verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
44. vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

45. de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
46. de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
47. de eenwording van Europa;
48. de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
49. de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:

- aan de hand twee nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

Bijlage 2: Examenprogramma geschiedenis vwo

Bij het examenprogramma hoort een syllabus, waarin nader wordt gespecificeerd wat de leerlingen moeten kennen en kunnen voor het centraal examen. Deze staan op de website van het College voor Toetsing en Examens (CvTE) <http://www.examenblad.nl>.

Examenprogramma geschiedenis havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Historisch besef

Domein B Oriëntatiekennis

Domein C Thema's

Domein D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

Domein E Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A en B.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:

- gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijd balk of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
- met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en meerdere voorbeelden van jaartellingen of periodisering uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn en (mede) afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden.

2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:

- tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
- tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
- tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
- tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
- tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16e eeuw;
- tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17e eeuw;
- tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18e eeuw;
- tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19e eeuw;
- tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw;
- tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw.

3. De kandidaat kan:

- de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
- uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.

4. De kandidaat kan:

- in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
- de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;
- verschillende soorten historische verandering onderscheiden;
- door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).

5. De kandidaat kan:

- een vraag en een daarop aansluitende hypothese formuleren;
- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:

- in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
- onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken en gevolgen.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:

- het onderscheid tussen feiten en meningen;
- tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
- de rol van waardepatronen in heden en verleden;
- het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:

- de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
- bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
- uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;
- uitleggen dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden.

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

1. de levenswijze van jagers-verzamelaars;
2. het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
3. het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

4. de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
5. de klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
6. de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
7. de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest Europa;
8. de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

9. de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
10. het ontstaan en de verspreiding van de islam;
11. de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
12. het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

13. de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
14. de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;
15. het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
16. de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
17. het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

18. het begin van de Europese overzeese expansie;
19. het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
20. de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;
21. de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
22. het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

23. het streven van vorsten naar absolute macht;
24. de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
25. wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
26. de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

27. rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
28. voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
29. uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
30. de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

31. de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
32. discussies over de 'sociale kwestie';
33. de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
34. de opkomst van emancipatiebewegingen;
35. voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
36. de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

37. de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
38. het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
39. de crisis van het wereldkapitalisme;
40. het voeren van twee wereldoorlogen;
41. racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
42. de Duitse bezetting van Nederland;
43. verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
44. vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

45. de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
46. de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
47. de eenwording van Europa;
48. de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
49. de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:

- aan de hand van vijf (voor het profiel cultuur en maatschappij) / vier (voor het profiel economie en maatschappij) nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen; -
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

Bijlage 3: Vergelijking geschiedenis en maatschappijleer (examenprogramma's)

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- *belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen;*
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Cursief is alleen voor vwo

Maatschappijleer: Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

De kandidaat kan:

- voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
- uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

De kandidaat kan:

- de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen;
- *voorbeelden geven van internationale invloed op het Nederlandse beleid en de Nederlandse regelgeving ten aanzien van de praktijk van de rechtsstaat.*

Maatschappijleer: Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

De kandidaat kan:

- voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
- de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal, landelijk niveau;
- de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie 7.

De kandidaat kan:

- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
- *het verschil beschrijven tussen een parlementair stelsel en een presidentieel stelsel; alsmede tussen een meerderheidsstelsel en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging;*
- de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
- *aangeven welke factoren de politieke participatie van burgers beïnvloeden en waarom niet een ieder van zijn of haar politieke rechten gebruikmaakt;*
- *uitleggen dat er spanning bestaat tussen representatie en representativiteit;*
- dilemma's herkennen, die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

De kandidaat kan

- aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Maatschappijleer: Domein D: Verzorgingsstaat (vgl. geschiedenis, KA 48)

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

De kandidaat kan

- uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Maatschappijleer: Domein E: Pluriforme samenleving (vgl. geschiedenis, KA 49)

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

De kandidaat kan

- uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

SLO heeft als nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling een publieke taakstelling in de driehoek beleid, praktijk en wetenschap. SLO heeft een onafhankelijke, niet-commerciele positie als landelijke kennisinstelling en is dienstbaar aan vele partijen in beleid en praktijk.

Het werk van SLO kenmerkt zich door een wisselwerking tussen diverse niveaus van leerplanontwikkeling (stelsel, school, klas, leerling). SLO streeft naar (zowel longitudinale als horizontale) inhoudelijke samenhang in het onderwijs en richt zich daarbij op de sectoren primair onderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. De activiteiten van SLO bestrijken in principe alle vakgebieden.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo